

Duitsland in Europa

65 jaar vrijheid in Europa.
Missie volbracht?

Visies op vrijheid
en Europa

DUITSLAND INSTITUUT

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Duitsland in Europa

65 jaar vrijheid in Europa.
Missie volbracht?

Visies op vrijheid
en Europa

DUITSLAND INSTITUUT

Ministerie van Buitenlandse Zaken

De Stichting Duitsland Instituut bij de
Universiteit van Amsterdam (DIA) is het
nationale kenniscentrum over het
contemporaine Duitsland in Europese
context op het raakvlak van onderwijs, wetenschap
en maatschappij en initieert en stimuleert
Nederlands-Duitse netwerken en uitwisselingen.

Colofon

Uitgegeven door Stichting Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam (DIA)

Redactie: Annabelle Arntz, Charlotte Broersma en prof. dr. Nicole Colin

Vormgeving: Max Beinema Graphic design

Druk: Groen Offset Hoofddorp b.v.

Afbeeldingen WebQuest 'Vrijheid in Europa': © DIA/Ellis van der Does

Juli 2012

Duitsland Instituut Amsterdam
Prins Hendrikkade 189b
1011 TD Amsterdam
020-525 3690
dia@uva.nl
www.duitslandinstituut.nl
en www.duitslandweb.nl

Deze bundel is mogelijk gemaakt door subsidie uit het Europafonds van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Alle rechten voorbehouden. Mits de bronvermelding correct is, mogen deze uitgave of onderdelen van deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het DIA. Een correcte bronvermelding bevat in ieder geval een duidelijke vermelding van organisatienamen en naam en jaartal van uitgave, alsook de oorspronkelijke vindplaats van de tekst.

Bij toezegingen geldt het gesproken woord.

Voorwoord

Ten tijde van de Koude Oorlog was het duidelijk dat de Europese integratie stond voor vrede, vrijheid, stabiliteit en welvaart. Vandaag de dag is dit verhaal niet langer vanzelfsprekend en zeker niet voldoende om bijval op te wekken voor verdergaande Europese integratie. Bovendien is de context van de begrippen fundamenteel veranderd. Vrijheid bijvoorbeeld, was voor de val van de Berlijnse Muur vooral gedacht als politiek concept waarmee we ons afzetten tegen de onvrijheid in de communistisch geregeerde landen. In de hedendaagse multiculturele samenleving komt de vraag naar de grenzen van vrijheid meer op de voorgrond. En Europa wordt door menig euroscepticus nu juist gezien als een bedreiging van nationale vrijheden en volkssoevereiniteit.

In het kader van het Europafondsproject ‘65 jaar vrijheid in Europa. Missie volbracht?’ heeft het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam (DIA) een groot aantal evenementen georganiseerd, waarin de vraag naar vrijheid en de toekomst van Europa een centrale rol speelden.

Deze bundel biedt een overzicht van redes en teksten die deze bijeenkomsten hebben opgeleverd. Het gaat daarbij om stukken die zich expliciet op de vraag naar vrijheid richten, zoals die van de Duitse sociologe Necla Kelek en de Duitse politicologe Ulrike Ackermann en om bijdragen waarin perspectieven worden ontwikkeld op de toekomst van Europa, zoals de bijdragen van Raadvoorzitter Herman Van Rompuy, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Guido Westerwelle, de voormalige bondspresident van Duitsland Roman Herzog en de voormalig EU-commissaris Frits Bolkestein. De teksten zijn in de oorspronkelijke taal opgenomen. Ook bevat de bundel verslagen die een indruk geven van de verschillende evenementen. Tevens heeft in deze periode de *Internationale Spectator* in samenwerking met het DIA een themanummer over Duitsland uitgebracht. Twee artikelen zijn hiervan opgenomen.

De bundel is echter gesplitst in toespraken en artikelen van externen en in bijdragen die in het kader van het project zijn gepubliceerd. Deze mix van wetenschappelijke, politieke en meer populariserende bijdragen geven een goed beeld van de diversiteit in stemmen en stijlen waarin de vraag naar vrijheid in Europa wordt bediscussieerd.

Prof. dr. Ton Nijhuis
Directeur Duitsland Instituut Amsterdam

Inhoud

Voorwoord	3
VISIES OP VRIJHEID	7
Islam und Freiheit Necla Kelek	8
Politische, wirtschaftliche und individuelle Freiheit in Europa Ulrike Ackermann	26
VISIES OP EUROPA	39
Europa und die Europäische Union Roman Herzog	40
De rol van het Europees Parlement en de Europese Commissie in de Europese Unie: minder zou meer zijn Frits Bolkestein	48
Europäische Stabilitätsunion – globale Gestaltungsmacht Guido Westerwelle	55
Toespraak bij de aanvaarding van de Otto von der Gablentzprijs Herman Van Rompuy	62
De rol van Duitsland op het Europese toneel Tom de Bruijn	70
Duitsland tussen overwicht en overbelasting: zoeken naar koers in de Europese mist Ton Nijhuis	80

Visies op vrijheid

Necla Kelek

Islam und Freiheit

„Freiheit“ heißt auf türkisch „Hürriyet“. Dieses Wort stammt von dem arabischen Begriff *hurriya* ab, der in seiner ursprünglichen Bedeutung das Gegenteil von Sklaverei meint, und nicht das, was in der westlichen Tradition mit „libertas“ verbunden wird, nämlich die Befreiung des Einzelnen von jedweder, auch religiöser Bevormundung. *Hurriya* bedeutet, ein Sklave wird „frei“, um Allah zu dienen. Das Wort Freiheit kommt im Koran selbst gar nicht vor, in den Übersetzungen auch nur in diesem Zusammenhang. In der deutschen Koranübersetzung von Rudi Paret nur einmal: „Die Sühne besteht darin, dass man ... einen Sklaven in Freiheit setzt.“ In englischen Koran-Übersetzungen findet man das Wort „Freedom“ immer in anderer Bedeutung, als „Aufkündigung“ (9:11) oder „Freibrief“ (24:33), oder es wird für „loskaufen“ (2:229) verwendet. Für gläubige Muslime besteht in diesem Sinne Freiheit in der bewussten Entscheidung, „den Vorschriften des Islam zu gehorchen“.

Als ich meine in der türkisch-muslimischen Tradition verhaftete Mutter fragte, wann ich denn – ich war 16 oder 17 Jahre alt – wann ich frei sein würde, in dem Sinne, wann ich denn für mich entscheiden könne, sagte sie mir: „Die Freiheit ist nicht für uns gemacht.“ Also nicht für uns Frauen. Sie verstand meine Frage nicht. Für sie war „frei sein“ gleichbedeutend mit „Vogelfrei“ sein, das heißt ohne Schutz sein.

„Frei sein“ bedeutet schutzlos, verlassen sein. Verlassen von der Familie, dem Clan, dem Schutz der Gemeinschaft. Der Preis dieses Schutzes ist die Macht der Männer über die Frauen. Die Frau ist im Zweifelsfall der Gewalt der Männer ausgeliefert, denn die Männer der Familie schützen die Frauen vor fremden Männern. Ist der eigene Mann gewalttätig, so ist das *kismet*, Schicksal. Männer sind in der Lebenswelt vieler muslimischer Frauen ihre Beschützer und Bewacher. Für viele muslimische Frauen ist die Freiheit „von etwas“ gleichbedeutend mit dem Schutz vor Fremden, aber auch Schutz vor Verantwortung für sich selbst, Schutz vor einem eigenen Willen.

„Gott ist es, der allein das Leben gibt und es wieder nimmt“ (Koran, Sure 40:Vers 68). Der Koran ist nicht eindeutig, ob er dem Menschen einen freien Willen zugesteht. Einerseits wird die Vorherbestimmung betont, beispielsweise „Sprich: Uns wird nichts treffen, was nicht Allah uns vorher bestimmt hat“ (9:51). Andererseits überträgt der Koran Verantwortung an die Menschen: „Wer nun will, möge glauben, und wer will, möge nicht glauben“ (18:29). Allerdings folgt die Androhung der Strafe dafür auf den Fuß: „Für die Frevler haben wir im Jenseits ein Feuer bereit ...“ In der Anfangszeit des Islam im 8. Jahrhundert stritten muslimische Vertreter der menschlichen Willensfreiheit (Qadariten) mit jenen, die an eine absolute Vorbestimmtheit glaubten (Djabariten). Im 9. Jahrhundert gewannen dann die Mu'taziliten an Einfluss. Sie argumentierten in der Tradition der Antike und wohl in Kenntnis der Schriften der Hellenen rational. Die Allmacht Gottes würde den Menschen Entscheidungsfreiheit schenken, denn wenn der Mensch nicht frei wäre, könnte er auch nicht Verantwortung für seine Taten übernehmen, und dann wären die Gebote Allahs sinnlos. Aber diese philosophische Schule, die sich ebenfalls auf den Koran als alles bestimmende Quelle berief, wurde von einer noch radikaleren sunnitischen Rechtsschule unter Ibn Hanbal (780-855) faktisch überrollt.

In der Folge gab es nur noch wenige Ansätze, die aristotelischen Lehren mit der muslimischen Überlieferung zu versöhnen, besonders seien hier der Perser Avicenna (980-1037) und dessen geistiger Lehrer Al-Farabi (870-950) genannt, die den Islam als vereinfachende Metapher für eine umfassendere Wahrheit begriffen. Auch die Arbeiten von Ibn Rushd/Averroes (1126-1198) versuchten die rationale Vernunft mit dem Glauben an die Offenbarung zu verbinden, aber die Dogmatiker waren schon auf dem Vormarsch, achteten diese Ansätze und setzten ihre Denkschule durch.

Nur die Nachahmung, *taqlid*, oder Analogieschlüsse, *ighthad*, waren noch zugelassen, selbständiges Denken war untersagt. Geschult an griechischen Philosophen wie Aristoteles, versuchte der persische Theologe Al-Ghazali (1058-1111) zweifelsfreie Gewissheit in Gott zu erlangen, verfiel aber zunehmend der Skepsis und verlor sein Vertrauen in die Vernunft. In der Mitte seines Lebens zog er sich ganz in die Mystik der Sufis zurück, die er als „gänzlich Versinken des Herzens in der Anrufung Gottes“ empfand. Hier, nur hier, werde man den Gottesbeweis finden. Er hoffte, als wandernder

Derwisch spirituelle Freiheit im Rückzug von der materiellen Welt zu finden, die damals von der mörderischen Fürstendynastie der Seldschuken bestimmt wurde. Schließlich lehnte er die Philosophie als eigenen Weg zur Wahrheit ab und verteidigte die koranische Offenbarung und die darin verbürgte Erschaffung der Welt durch Allah. Al-Ghazali war es letztlich, der den Islam mit seiner „Widerlegung der Philosophen“ gegenüber jedweden Zweifel versiegelte und die koranische Religion damit in jenes Gehäuse verbannte, das ihr jede Möglichkeit zu Innovation, Weiterentwicklung und Modernisierung raubte. In seiner Schrift „Wiederbelebung der Wissenschaft von der Religion“ stellte Al-Ghazali Laster und Tugenden einander gegenüber und entwickelte einen Leitfaden für eine an der Scharia orientierte wahrhaft muslimische Lebensführung. Nicht zu seinen Lebzeiten, erst später wurden seine Schriften zu einer Art Katechismus eines gottgefälligen Lebens. Die Sprüche und Empfehlungen, die er beispielsweise in seinem „Buch der Ehe“ versammelte, lieferten all die Argumente und Begründungen, die die patriarchalische, diskriminierende Haltung des Islam zu den Frauen bis heute bestimmt. „Eine Matte im Winkel des Hauses ist besser als eine Frau, die nicht gebiert“, soll der Prophet Mohammed nach Al-Ghazali über eine kinderlose Frau geurteilt haben. Das von Al-Ghazali aufgestellte Dogma der Überzeitlichkeit des Koran wurde zur Fessel für eine Gesellschaft, die bis dahin in Mathematik, Medizin, Astronomie und Philosophie außergewöhnliche Leistungen hervorgebracht hatte. Nicht in der Zukunft, sondern in einer weit zurückliegenden Vergangenheit wurde fortan das islamische Ideal gesucht: Mit dem im Jahr 622 erfolgten Auszug Mohammeds aus Mekka nach Medina, der Verkündung des Islam und der Einigung der arabischen Stämme unter einer Religion sei die „Zeit der Unwissenheit“ beendet worden. Faktisch begann aber fast 400 Jahre später eine weitere „Zeit der Unwissenheit“. Aus den islamischen Gesellschaften verschwand jede Innovationsfähigkeit. Noch heute gibt es im muslimischen Einflussbereich keine Volkswirtschaft, die der Welt irgendeinen technischen Fortschritt beschert hatte. Die Bildungsstudien der OECD weisen deprimierende Werte bei der Lese- und Schreibfähigkeit muslimischer Bevölkerungen aus. Ins Arabische werden fünfmal weniger Bücher übersetzt als im viel kleineren Sprachraum des Griechischen. Die Versiegelung des Denkens führte zur Verkümmern der Neugier.

Seither sind die Imame und Hodschas, die Vorbeter, die eigentlichen Herrscher im Islam geworden. Hodscha oder Imam kann jeder werden, der über ausreichende Kenntnis der geforderten Gebetsrituale verfügt. Eine Priesterausbildung im christlichen Sinne gibt es nicht, weil der Islam das Amt eines Seelsorgers gar nicht kennt. In vielen Moscheen in Deutschland predigen Hodschas, häufig nebenberuflich, die ohne jede theologische Bildung sind. Und selbst die 800 von der türkischen Regierung nach Deutschland entsandten Imame verfügen – gemessen an einer hiesigen theologischen Ausbildung – meist nur über unzureichende Kenntnisse. Sie haben den Koran auf Arabisch gelesen, die Hadithe studiert und miteinander verglichen.

Sie beziehen ihre Meinungen aus den „vier Rechtsquellen“, erstens aus dem Koran, zweitens aus der Sunna, das heißt durch die in den Hadithen überlieferten Gewohnheiten Mohammeds, drittens aus dem Konsens, also der übereinstimmenden Meinung der Rechtsgelahrten, und viertens aus dem Analogieschluss, das heißt der analogen Anwendung bereits getroffener Urteile auf aktuelle Probleme.

Sie bewegen sich in einem immer schon vorgegebenen Wissensbestand geforscht oder hinterfragt wird nicht. Und so kann auch jeder Hodscha den Koran interpretieren, wie er will. Der Würdenträger unterscheidet sich vom einzelnen Gläubigen eigentlich nur durch den Respekt, der ihm aufgrund seiner Stellung und seines Einflusses entgegengebracht wird – eine durch besondere inhaltliche Bildung und Ausbildung erarbeitete Autorität ist es jedenfalls nicht.

Dass keine Organisation, keine Hierarchie, keine Priesterkaste, keine Kirche zwischen dem Gläubigen und Gott steht, hat nicht zu einer größeren geistigen Unabhängigkeit oder zu einer Individualisierung des Glaubensbekenntnisses geführt, sondern zur sozialen Kontrolle durch das Kollektiv, dem als oberste Autorität der jeweilige Imam vorsteht. Der Primat der Gefolgschaft hat zu Machtkämpfen und zur Spaltung der Muslime in Glaubensrichtungen und Sekten geführt.

Die islamischen Gelehrten konzедieren heute Willensfreiheit und moralische Verantwortung des Individuums, haben aber keinen Weg gefunden, um die göttliche Vorherbestimmung, die sie für gegeben hinnehmen, mit dieser Konzession zu vereinbaren. Der Islamwissenschaftler Hamed Abdel-Samad beschrieb in einem Interview, was aus diesem Dilemma resultiert: „Du akzeptierst die Regeln, aber auch die Zwänge der Kollektivgesellschaft und stellst sie nicht in Frage und

kannst dafür mit der Solidarität und Anerkennung aller rechnen. Bei jeder Entscheidung steht dir entweder der Vater, der Lehrer, der Imam oder ein Vers aus dem Koran zur Seite. Man ist nie alleine, im positiven wie im negativen Sinne. Die Individualität wird für die Geborgenheit aufgegeben.“ Freiheit definiert sich deshalb auch nicht über den Einzelnen, sondern über „die beste der Gemeinschaften“, die Umma.

Die Umma ist gleichsam die höchste Instanz der Rechtsprechung, denn, so ein Hadith: „Meine Gemeinde wird sich niemals auf einen Irrtum einigen.“ Was soviel bedeutet wie: Was Konsens ist, ist Recht. Sure 3, Vers 110 – „Ihr gebietet, was recht ist, verbietet, was verwerflich ist“ – hat in der islamischen Gesellschaft zur Entmündigung des Einzelnen beigetragen. Mohammed benutzt oft den Zorn Gottes und droht mit der Hölle bei Nichterfüllung der Pflichten. Es ist ein ethisches System, dass ganz auf Angst beruht, mit Strafe droht und die Macht der Männer über die Frauen legitimiert. Nicht die Liebe ist Handlungsmotiv, sondern die Furcht vor Vergeltung. Es trifft auf den Islam zu, was der Philosoph Bertrand Russell über Religion sagt: „Angst ist die Basis der ganzen Angelegenheit – Angst vor dem Mysteriösen, Angst vor dem Versagen, Angst vor dem Tode. Angst ist die Mutter der Grausamkeit, und daher ist es kein Wunder, wenn Grausamkeit und Religion Hand in Hand gehen.“

Im Selbstverständnis der islamischen Lehre wird von einem völlig verschiedenen Menschenbild, aber auch einem grundsätzlich anderen Glaubensverständnis ausgegangen, als es sich in der europäisch – abendländischen Gesellschaft herausgebildet hat. Nicht die Person ist Angelpunkt der Betrachtung, sondern die Gemeinschaft. Der Mensch ist nicht als Individuum angesprochen, sondern als Sozialwesen. Dieses Sozialwesen hat Pflichten gegenüber der Familie, der Gruppe, dem Clan, der Nation und eben Allah, der den Rahmen setzt. Dieser Rahmen ist in der Scharia, dem aus dem offenbarten Koran und den Prophetentraditionen abgeleiteten System der Rechtleitung, formuliert. Der Begriff Religion beschreibt den Gehorsam, die Urverpflichtung des Menschen gegenüber dem Willen Allahs, das Wort „Islam“, die Hingabe oder Unterwerfung unter seinen Willen. Alles, was ein Muslim tut, hat innerhalb dieses Systems seinen Platz und findet dort seine Bewertung. Der Einzelne ist also nicht frei, etwas zu tun, sondern nur frei, den Vorgaben auf die eine oder andere Art zu entsprechen.

Die Differenz zwischen Islam und Christentum – und damit die Bedeutung des Individuums – wird auch in den Glaubensbekenntnissen deutlich. Die *Schahada*, das islamische Glaubensbekenntnis (und zugleich Sure 1, Vers 1 des Koran), lautet:

*Im Namen Allahs, des Erbarmers, des Barmherzigen,
Lob sei Allah, dem Weltenherren,
Dem Erbarmer der Barmherzigen,
Dem König am Tag des Gerichts!
Dir dienen wir, und zu dir rufen wir um Hilfe;
Leite uns den rechten Pfad,
den Pfad derer, denen du gnädig bist,
Nicht derer, denen du zürnst, und nicht der Irrenden.*

Al-Fatiha, die eröffnende Sure, wendet sich eindeutig – „*dir dienen wir, und zu dir rufen wir um Hilfe*“ – in Form eines Gebets an Gott. Es sind Mohammeds und vom Gläubigen zu wiederholende Worte, gerichtet an Allah, schwerlich Gottes Worte selbst. Aber dieser Widerspruch ist hier nicht das Thema, sondern das Verständnis, wonach Glauben ein entpersönlichtes Dienen ist. Nach christlichem Verständnis ist das ganz anders. Jeder Mensch ist ein Ebenbild Gottes. Das christliche Glaubensbekenntnis beginnt mit dem Wort „Ich“: „Ich glaube an Gott, den Vater, den Allmächtigen...“ Hier spricht das Individuum, das über seinen Glauben Auskunft zu geben vermag. Sein Glaubensbekenntnis ist ein Akt des freiwilligen Einstimmens durch das Wort. Die Verantwortung des gläubigen Muslims hingegen bezieht sich auf die Erfüllung der Pflichten des Einzelnen als Teil der Umma gegenüber Allah. Man trägt einen Teil der Daseinsschuld ab und ist nicht verantwortlich gegenüber Menschen und für die eigenen Handlungen.

Der Gläubige soll fünfmal am Tag beten. Dieses Gebet ist bis in jede Bewegung hinein ritualisiert und zielt auf Wiederholung und Gemeinschaft. Während im Christentum das Gebet eine individuelle Zwiesprache mit Gott darstellt und es jedem Gläubigen überlassen ist, wie er diesen Dialog gestaltet, steht im islamischen Gebet die Gemeinschaft im Mittelpunkt. Fünfmal am Tag, immer zur selben Zeit, wendet sich die Umma von jedem Ort der Welt aus gen Mekka und spricht dieselben Verse. Wer als Gläubiger diese Gebete versäumt, macht sich schuldig gegenüber Allah. Im Arabischen bedeutet das Wort *Din* Religion und ist verwandt mit dem Wort *Dain*, Schuld. Der

Mensch schuldet Allah alles. Barmherzigkeit und Gnade sind nach dem islamischen Verständnis Allah überlassen, nicht den Menschen. Am „Tag des Gerichts“ werden die Schulden gegen die guten Taten aufgerechnet, und es wird ermittelt, ob ein Platz im Paradies oder in der Hölle resultiert.

Ein Ausscheren oder Austreten aus der Glaubensgemeinschaft ist nicht vorgesehen, sondern ist nach traditioneller Lehrmeinung mit dem Tode zu bestrafen. Aus Ländern, wo die Scharia Gesetz ist, hört man immer wieder von drastischen Strafen für Abweichler. Diese Praxis wird von den in Deutschland tätigen Islamverbänden nicht gebilligt. Die meisten von ihnen lehnen eine Bestrafung wegen Apostasie (Abfall vom Glauben) ab – mit gutem Grund, denn das deutsche Grundgesetz sieht neben dem Grundrecht auf Religion auch das Recht auf Freiheit von Religion vor.

Dennoch: Im Islam gibt es keine Religionsfreiheit, also die Freiheit, einen anderen Glauben zu wählen. Dafür hat sich im Islam eine Vielzahl von Glaubensrichtungen entwickelt. Gemäss Sure 2:256 gibt es „keinen Zwang im Glauben“. Der Islamwissenschaftler Tilman Nagel übersetzt diesen Vers so: „In der Glaubenspraxis (ad-din) gibt es keinen Zwang.“ Das bedeutet, dass der Gläubige seinen religiösen Pflichten freiwillig nachkommen soll, er beispielsweise die Freiheit hat, selbst zu entscheiden, wie oft er betet.

Die Freiheit in der Glaubenspraxis ist auch eine Erklärung dafür, warum es so viele Sekten und Strömungen im Islam gibt, warum jeder Muslim von „seinem“ Islam sprechen kann, obwohl Koran und Sunna als verbindlich angesehen werden. Alle sind frei zu glauben wie sie wollen, wie sie die Religion leben, wenn sie nur grundsätzlich nicht in Abrede stellen, dass sie an die koranische Offenbarung glauben. Allerdings ist diese Interpretationsfreiheit auch der Grund, warum sich die Muslime mitunter so vehement bekämpfen und sich gegenseitig die Legitimität absprechen, überhaupt Muslim zu sein. Der Kampf der Schiiten gegen die Sunniten, der Rigorismus der Salafiten und Wahabiten, die Ablehnung der Baha'i oder Aleviten, oder der Liberalen durch die Konservativen zeigen dann auch schnell die Grenzen der innerislamischen Toleranz.

Die Formel „Al-Islam din wa daula“ – Der Islam ist Religion und politische Macht – beschreibt das islamische Staatsverständnis. Es unterscheidet nicht zwischen der realen Welt und dem „Staat Gottes“, es geht von der Einheit von Religion und Staat, also auch

von der Einheit der Gläubigen als dem Staatsvolk aus. Eine Säkularisierung wie in der westlichen Welt hat im Islam nicht stattgefunden. Es stellt sich somit die Frage, wer in einer islamischen Gesellschaft herrschen darf und nach welchen Gesetzen und Werten sich diese Herrschaft ausrichtet. Die Frage der Legitimität von Herrschaft wurde in der Geschichte des Islam unterschiedlich beantwortet. Die Sunniten übertrugen sie einem Kalifen, der dafür sorgte, dass das islamische Recht angewandt wurde, und der gleichzeitig Anspruch darauf hatte, dass seine Untertanen ihm gehorchten, weil er mit Allahs Willen herrschte. Die Schiiten akzeptieren nur eine Person, die sich auf die Nachfolge aus der Familie Mohammeds berufen kann und verfolgen – etwa im Iran – das Konzept der „Herrschaft der Rechtsgelernten“, deren zentrales Kriterium die Anwendung der Scharia, des islamischen Rechts, ist. Allenfalls wird von konservativer Seite eine Repräsentation des Volkes in der Schura, einer beratenden Versammlung, akzeptiert.

Soweit die Lehre, wenn es sich um Gesellschaften im „Haus des Islam“ (Dar al-Islam) handelt, die sich also unter legitimer islamischer Herrschaft befinden. Nun leben aber die Muslime in Europa je nach eigener Einschätzung entweder im „Haus des Krieges“ (Dar al-Harb), das heisst im feindlichen Lager, oder im „Haus des Vertrages“ (Dar al-Ahd), wo die Muslime die Verhältnisse akzeptieren, solange sie sie nicht verändern können. In solcher Anpassung ist die Scharia das zentrale Konfliktthema, da sie nach Auffassung der Muslime alle den „Daseinsvollzug des Menschen beurteilenden Bestimmungen“ verbindlich regelt. „Das weite Verständnis der Scharia umfasst die Gesamtheit aller religiösen und rechtlichen Normen, Mechanismen zur Normfindung des Islam, also etwa der Vorschriften über Gebete, Fasten, das Verbot bestimmter Speisen und Getränke wie Schweinefleisch und Alkoholisches und die Pilgerfahrt nach Mekka ebenso wie Vertrags-, Familien und Eherecht“, definiert der Jurist Mathias Rohe.

Die Scharia findet im Koran nur in einem einzigen Vers Erwähnung; sie hat sich erst vom 8. bis zum 10. Jahrhundert entwickelt. Diese neue Rechtsordnung war letztlich dadurch erfolgreich, dass bestehende Rechtsgewohnheiten in den neu gewonnenen Territorien in erheblichem Umfang beibehalten und als rechtskonform (Gewohnheitsrecht, Sitte) anerkannt wurden. Dies spielt auch heute noch eine massgebliche Rolle, weil archaische Traditionen wie Blutrache, Ehrenmord, Zwang zur Heirat, Steinigung und anderes, die oft vorislami-

sche Ursprünge haben, durch die Scharia perpetuiert und legitimiert wurden. Für gläubige Muslime steht „Allahs Gesetz“ über den von Menschen gemachten Gesetzen. Damit befindet sich die Scharia im Konflikt mit dem demokratischen Rechtsstaat westlicher Prägung. Die Scharia ist ein „Sanktionssystem“ (Rohe) und widerspricht in vielerlei Hinsicht den Rechtsordnungen Europas.

In der Diskussion um Ehrenmorde und Blutrachetötungen in Deutschland wird unter anderem argumentiert: Wir leben in einer liberalen Gesellschaft, in der traditionelle kulturell-ethische Wertvorstellungen kaum mehr relevant seien; unsere Gesellschaft zeichne sich vielmehr durch Wertepluralität aus. Wenn eine Gesellschaft sich anderen Kulturkreisen öffne, müsse man auch deren ethnische und rechtliche Wertvorstellungen berücksichtigen, sagen jene, die alle Kulturen für gleichwertig, also „relativ“ halten. Das hört sich zunächst liberal an, weil jeder die „Freiheit“ hat, so zu leben, wie er es für richtig hält, bedeutet aber im Konkreten auch die Anerkennung von individuellen Wertkriterien zum Beispiel bei Straftaten. Dies geht aber zu Lasten des Opfers und der westlichen Rechtsordnungen. Folgte man dieser Auffassung, so kämen wir zu einer unerträglichen Beliebigkeit.

Was dies bedeutet, kann man an alltäglichen, aber auch an extremen Beispielen erörtern. Alltäglich ist zum Beispiel die Frage, ob religiöse Regeln wie das Verbot von Schweinefleisch Auswirkungen auf das Angebot von Schulkantinen haben soll. Allein der Umgang mit Schweinefleisch gilt strenggläubigen Muslimen als „unrein“. Ich habe erlebt, dass sich eine muslimische Frauengruppe weigerte, zum Adventskaffee in die christliche Nachbargemeinde zu gehen, weil sie dort etwas essen müssten, das in der „unreinen“ Küche zubereitet wurde. Es gibt Schulkantinen, in denen nur noch „halal“-Speisen, also koschere Speisen angeboten werden (und die im Fastenmonat Ramadan den Betrieb einstellen). Die „religiösen Regeln“ werden nicht individuell gelebt, sondern als kollektives Recht und als Religionsfreiheit beansprucht.

Im Extrem wurde dieser Anspruch auf diese Art von Religionsfreiheit und kulturelle Autonomie im April 2010 vom Sprecher des „Islamischen Zentralrats der Schweiz“ (IZRS), Nicolas Blanco, formuliert. Er sagte, Steinigungen seien „ein Bestandteil, ein Wert meiner Religion“. Und bedauerte zugleich, dass Steinigungen „bei den gegebenen Umständen in der Welt und in der Schweiz nicht umsetzbar“

seien. Was nichts anderes bedeutet, dass wenn sich die „gegebenen Umstände“ ändern, er dies „umsetzen“ würde.

Mit anderen Worten: Wir müssen eine klare Grenze ziehen, inwieweit eine andere Kultur ihre Wertvorstellungen ausleben kann, und inwieweit eine Zivilgesellschaft darauf Rücksicht nehmen muss oder kann.

Was unterscheidet einen „Ehrenmord“ von der Tötung eines Menschen „aus niedrigen Beweggründen“, wie das Strafgesetzbuch den Tatbestand des Mordes definiert? Die angeblich kulturelle Legitimation durch einen anderen, archaisch – religiösen Wertekodex hat noch vor nicht allzu langer Zeit eine Art „Kulturbonus“ für solche Taten begründet. Multikultis hielten es lange für nachvollziehbar, dass die „Ehre“ einer Familie auch mit Gewalt verteidigt wurde. Aber woraus besteht diese „Ehre“?

Die „Ehre“ einer Familie besteht in diesen archaischen Gemeinschaften in der Unbescholtenheit des Haushalts, im Konkreten der Frauen. Die Frau ist die Ehre des Mannes. Die Frau ist sein Besitz, den zu verteidigen die Männer der Familie verpflichtet sind. Die Frau hat dem Mann und der Familie zu Diensten zu sein. Wenn sie Kontakte ausserhalb der Familie unterhält, sich in der Öffentlichkeit aufhält, gar mit fremden Männern gesehen wird, schädigt sie das Ansehen der Familie und die Ehre ihres Mannes. Mann und Familie verlieren das „Gesicht“, das Ansehen.

Dieses Abhängigkeitsverhältnis entspricht den tribalen Traditionen zum Beispiel in kurdisch dominierten *Communities*, wird aber auch von der islamischen Lehre und entsprechenden Koranversen legitimiert: Koran Sure 4, Vers 34: „Die Männer stehen über den Frauen, weil Gott sie von Natur aus vor diesen ausgezeichnet hat ... Und wenn ihr fürchtet, dass Frauen sich auflehnen, dann vermahnt sie, meidet sie im Ehebett und schlägt sie ... Gott ist erhaben und gross.“ Wenn eine Frau Unzucht (Fitna) begeht, verlangt der Koran eine Bestrafung (Koran Sure 4, Vers 15): „Gegen diejenigen von euren Frauen, die Schändliches begehen, müsst ihr vier von euch zeugen lassen. Wenn sie es bezeugen, dann haltet sie in den Häusern fest, bis der Tod sie abberuft oder Gott ihnen einen Ausweg verschafft.“ Dieser Vers ist vielen jungen Frauen in der Türkei zum Verhängnis geworden. Als die Regierung „Ehrenmorde“ wie gewöhnliche Verbrechen verfolgte, stieg die Zahl der Selbstmörderinnen, denen „Gott einen Ausweg verschafft“, dramatisch an.

Ein „Ehrenmord“ ist nach der Definition aus der „Zeitschrift für Strafrecht“ eine Tat, „die sich vorwiegend innerhalb ein und derselben Familie ereignet. Opfer dieser Taten sind in aller Regel weibliche Familienmitglieder, die von einem männlichen Familienmitglied getötet werden, weil sie die Ehre der Familie durch ihr Verhalten verletzt haben. Mit dieser Tötung ist dieser Konflikt erledigt, die Ehre der Familie wiederhergestellt.“ Ehrenmorde gibt es laut Unesco-Bericht in 13 Ländern, vornehmlich in islamischen Ländern des Mittleren Ostens. In der Türkei werden jährlich zwei- bis dreihundert Taten bekannt, auch hier zum überwiegenden Teil ein Problem in den kurdisch dominierten Gegenden. In Deutschland wurden in den letzten Jahren etwa 50 Fälle aus dem islamisch – kurdisch – arabisch – afghanischen Umfeld registriert. In den letzten Jahren haben diese Fälle grosse öffentliche Aufmerksamkeit erfahren und auch zu einer Diskussion um den „anderen kulturellen Hintergrund“ geführt.

„Blutrachetötungen“ betreffen meist Fehden zwischen Familien und *Clans*. Opfer sind Männer einer anderen Familie. Anlass einer solchen Fehde kann wiederum die „Ehre“ einer Frau sein. In Sachen Blutrache ist der Koran eindeutig. Sure 2, Vers 178: „Ihr Gläubigen! Bei Totschlag ist euch die Wiedervergeltung vorgeschrieben: ein Freier für einen Freien, ein Sklave für einen Sklaven, eine Frau für eine Frau ... „Und im anschliessenden Vers 179: „Die Wiedervergeltung sichert euch das Leben.“ Und schliesslich Sure 17, Vers 33: „Und tötet niemand, den zu töten Gott verboten hat, ausser wenn ihr dazu berechtigt seid! Wenn einer zu Unrecht getötet wird, geben wir den nächsten Verwandten Vollmacht zur Rache ...“

Diese Verse sind als Ausdruck von Rechtsgewohnheiten, als Gewohnheitsrecht und Sitte, vom islamischen Recht, der Scharia, übernommen und als Recht anerkannt worden. Sie wurden bis vor einigen Jahren als anderer „kultureller Hintergrund“ strafmildernd berücksichtigt.

An diesen extremen Beispielen wird deutlich, dass die Akzeptanz von anderen Rechtsnormen die Prinzipien des europäischen Rechts aushebeln kann. Das islamische Recht ist ein Vergeltungsrecht, das von einem anderen Welt- und Menschenbild ausgeht. Öffnet man dieser anderen Rechtsauffassung das Tor, so werden plötzlich „religiöse Vorschriften“ rechtsrelevant. Die schleichende Akzeptanz von „schariatischen Normen“ macht religiöse Auffassungen zum positiven Recht. Der „andere kulturelle Hintergrund“ ist nichtsdestotrotz

das Argument, mit dem Islamverbände und Migrationsforscher dem islamischen Recht, eben der Scharia, Anerkennung als gleichwertiges Rechtsgut zu verschaffen suchen.

So wurde zum Beispiel in den Empfehlungen einer Arbeitsgruppe der Deutschen Islam Konferenz, deren Mitglied ich war, gegen meinen Protest das Kopftuch bei Schülerinnen als „religiöse Vorschrift“ akzeptiert. Eine religiöse Vorschrift – und nicht die freie Entscheidung des Einzelnen – wurde als „Rechtslage“ anerkannt und damit praktisch das islamische Rechtsprinzip akzeptiert. Europäischen Behörden und Politikern ist oft der Zusammenhang zwischen dem vermeintlich harmlosen Kopftuch und der wesentlich umstritteneren Scharia gar nicht bewusst.

Im Klartext: Nicht die Rechte eines Individuums (auch auf Freiheit von Religion) bestimmen die Rolle muslimischer Mitbürger in unseren Gesellschaften, sondern ihre Pflichten als Gläubige. Dabei besteht unter Muslimen kein Konsens, dass es sich beim Tragen des Kopftuchs um eine religiöse Verpflichtung oder bloss um eine patriarchalische Tradition handelt. Wie sich das mit dem rechtsstaatlichen Prinzip vereinbaren lässt, wonach ein Bürger (im konkreten Fall eher eine Bürgerin) die Gesetze einer demokratisch-rechtsstaatlichen Ordnung zu befolgen hat, ist wohl nicht nur mir schleierhaft.

Wenn eine Gesellschaft es zulässt, dass andere Rechtskategorien als jene der Verfassung gelten, wird das Recht zur Machtfrage, gilt über kurz oder lang nicht die staatliche Rechtsordnung, sondern das Recht der (Glaubens-) Gemeinschaft. Wenn Glaubensgemeinschaften nach eigenen Regeln leben und dies vom Staat geduldet wird, legen wir den Keim für eine Gegengesellschaft. Konkret heisst das: Wenn wir den Bestrebungen der Islamvereine, ihr System der Scharia durchzusetzen, nicht Einhalt gebieten, wenn die Politik glaubt, diesem Bestreben „pragmatisch“ begegnen zu können, nehmen wir die Entstehung einer anderen Gesellschaft in Kauf.

Warum taucht das Kopftuch in Europa auf, ausgerechnet in Ländern, wo die Frauen über gleiche Rechte verfügen? Und aus welchen Motiven legen muslimische Frauen das Kopftuch an? Wollen sie sich als Musliminnen zeigen? Und damit ausdrücken, dass sie die gottgewollte Herrschaft der Männer über die Frauen akzeptieren? Ein Zeichen gegen die „kalte“ westliche Welt setzen? Sich „unsichtbar“ machen, weil sie meinen, nicht in die Öffentlichkeit zu gehören?

Nutzen sie es als identitätsstiftende Mode oder als „cooles“ Protestsymbol? Oder gar als gezielte Provokation?

Unumstritten ist das Kopftuch jedenfalls selbst unter den muslimischen Frauen nicht. 28 Prozent der in Deutschland lebenden Musliminnen tragen es, hauptsächlich sind es Frauen aus der Türkei und aus Nordafrika; Frauen der alevitischen Glaubensrichtung hingegen lehnen es grundsätzlich ab. In der Untersuchung des deutschen Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge über „Muslimisches Leben in Deutschland“ vom Juni 2009 wurde nach den Gründen für das Kopftuch gefragt. 92,3 Prozent der befragten Tuchträgerinnen halten es für eine religiöse Pflicht; nahezu jeder zweiten Muslimin (43,3 Prozent) vermittelt es Sicherheit; und 43,3 Prozent wollen damit in der Öffentlichkeit als Muslimin erkannt werden; 36 Prozent legen es aus Tradition an; 15,6 Prozent tragen das Kopftuch als Schutz vor Belästigungen von Männern, 7,3 Prozent aus modischen Gründen. 6,7 Prozent sagen, dass der Partner es von ihnen erwarte oder fordere; in 5,8 Prozent der Fälle ist es die Familie, die das wünscht, und ebenso viele sehen es als Erwartung ihrer „Umwelt“.

Ich habe im Laufe der Jahre immer wieder mit in Deutschland lebenden jungen Kopftuchträgerinnen gesprochen. Nahezu alle haben zwischen ihrem vierten und dreizehnten Lebensjahr regelmäßig die Koranschule besucht – dort, so sagen sie, hätten sie ihren Glauben gefunden und gefestigt. Sie trügen ihr Kopftuch gern, hätten sich daran gewöhnt und könnten sich ein Leben ohne es nicht mehr vorstellen. Sie seien stolz, sich damit sichtbar von unverhüllten Musliminnen und von den Ungläubigen zu unterscheiden.

Mit den „unreinen“ Deutschen wollen sie ohnehin nichts zu tun haben, wie mir eine Vertreterin der Schura, einer Vereinigung muslimischer Vereine in Hamburg, stolz erklärte. Ja, der Glaube verlange einiges von ihnen, aber es sei ihre Pflicht, nach Gottes Gesetzen zu leben, und Allah würde sie im Jenseits dafür belohnen. Vielleicht hätten es jene, die ohne Kopftuch und religiöse Pflichten aufwuchsen, im Hier und Heute leichter, aber dafür würden sie im Jenseits bestraft werden. Sie hingegen, die allen Verpflichtungen ihres Glaubens nachkämen, hätten es „geschafft“.

Mit dem freiwilligen Verzicht auf ihre Gleichberechtigung stehen diese jungen Frauen nicht allein. Auf einer hitzigen Veranstaltung in Paderborn rief mir eine Kopftuchträgerin von der Empore aus wütend zu: „Ich bin Studentin, ich studiere mit Kopftuch, ich habe schon

immer ein Kopftuch getragen, keiner hat mich dazu gezwungen. Ich gehorche meiner Religion und habe auch das Recht dazu. Was ist das für eine Welt, in der Frauen halbnackt ihren Körper zur Schau stellen? Was für eine Freiheit soll das sein?“ Sie befolge die Gesetze Allahs, so wie Er es von ihr erwarte.

„Lesen Sie mal den Koran, da steht die Wahrheit!“ sprang ihr ein Afghane zur Seite.

Das hatte ich längst getan.

Im Koran stehen an zwei Stellen konkrete Hinweise auf die Bekleidung von Frauen: Sure 33, Vers 59, lautet: „O Prophet, sag deinen Gattinnen und deinen Töchtern und den Frauen der Gläubigen, sie sollen etwas von ihrem Überwurf über sich herunterziehen. Das bewirkt eher, dass sie erkannt werden und dass sie nicht belästigt werden. Und Gott ist voller Vergebung und barmherzig.“ Und in der Sure 24, Vers 31, heisst es: „Und sag den gläubigen Frauen, sie sollen ihre Augen niederschlagen, und sie sollen darauf achten, dass ihre Scham bedeckt ist, den Schmuck, den sie tragen, nicht offen zeigen, soweit er nicht [normalerweise] sichtbar ist, ihren *khimar*, Schal, sich über den Schlitz [des Kleides] ziehen und den Schmuck, den sie tragen [nicht] offen zeigen, ausser ihrem Mann, ihrem Vater, ihrem Schwiegervater, ihren Söhnen, ihren Stiefsöhnen, ihren Brüdern, den Söhnen ihrer Brüder und ihrer Schwestern, ihren Sklavinnen, den männlichen Bediensteten, die keinen [Geschlechts-] Trieb [mehr] haben, und den Kindern, die noch nichts von weiblichen Geschlechtsteilen wissen. Und sie sollen nicht mit ihren Beinen [aneinander] schlagen und damit auf den Schmuck aufmerksam machen, den sie verborgen tragen. Und wendet euch allesamt wieder Gott zu, ihr Gläubigen! Vielleicht wird es euch [dann] wohl ergehen.“

Die Anweisung, sich sittsam zu verhalten, nicht aufzufallen und sich frei nur im Beisein der Familie zu zeigen, war eine direkte Reaktion auf die Verhältnisse in Medina. Die Frauen des Propheten sollten sich erkennbar von anderen Frauen unterscheiden – „dass sie erkannt werden und dass sie nicht belästigt werden“. Dafür sollten sie den *khimar*, ein Umschlagtuch ähnlich wie ein Sari, anlegen – der „Ausweis“ eines bestimmten Sozialstatus der freien Frauen, ihrer Dienerinnen und der jüdischen Frauen in der Kaaba. Sklavinnen war es – bei Androhung von Strafe – verboten, ihn zu tragen. Weder ist an diesen Stellen im Koran vom „Schleier“ die Rede, noch davon, dass der *khimar* über den Kopf zu ziehen sei.

Wie die in den Niederlanden lebende ägyptische Autorin Nahed Selim schreibt, „trugen Frauen zu Lebzeiten des Propheten kein Kopftuch, das Hals und Haare völlig verhüllte, wie strenge Musliminnen das jetzt tun, geschweige denn einen Gesichtsschleier. Sie warfen sich das Umschlagetuch, das manchmal nur wadenlang war, nachlässig über ihr normales Kleid, wodurch die Hälfte der Haare, ein Teil des Halses und der Busen zu sehen waren.“

Wenn Frauen in die Wechseljahre kommen, sind sie ohnehin von den Kleidervorschriften ausgenommen – auch das zeigt, dass es kein allgemeines, durch den Koran legitimates Kopftuchgebot geben kann: „Und für diejenigen Frauen, die alt geworden sind und nicht [mehr] darauf rechnen können, zu heiraten, ist es keine Sünde, wenn sie ihre Kleider ablegen, soweit sie sich [dabei] nicht mit Schmuck herausputzen“ (Sure 24, Vers 60).

Der Rechtsanwalt und islamische Philosoph Yasar Nuri Öztürk hält die Verhüllungsgebote, die bestenfalls Frauen, keinesfalls aber Mädchen betreffen, für eine zweckbestimmte, „den Umständen der Zeit, Region, ihren Arbeitsbedingungen, dem Klima“ geschuldete Vorschrift, nicht aber für ein religiöses Gebot. Heute, unter den ganz anderen Umständen, in denen wir leben, haben wir solche „zweckbestimmten Vorschriften“ überhaupt nicht mehr nötig. Die gleisende Sonne der Wüstengegenden, vor der man den Körper schützen musste, kennen wir nicht; in eiskalten Nächten wärmt uns die Heizung; unseren Schmuck können wir durch verschliessbare Schränke, Schatullen oder durch eine Versicherung vor unberechtigtem Zugriff oder Verlust sichern; und gegen sexuelle Belästigungen haben wir Gesetze.

Darüber hinaus mahnt der Koran auch die Männer: „Sag den gläubigen Männern, sie sollen ihre Augen niederschlagen, und sie sollen darauf achten, dass ihre Scham bedeckt ist. So halten sie sich am ehesten sittlich. Gott ist wohl darüber unterrichtet, was sie tun“ (Sure 24, Vers 30). Wäre mit der „Schambewahrung“ der Frauen tatsächlich ein Appell verbunden, den Kopf zu verschleiern, dann würden konsequenterweise die Männer mit diesem Vers dazu ermahnt werden, einen Hut oder – wie die Islamisten – zumindest ein Strickkäppi zu tragen. Tatsächlich aber hat der Vers eine ganz andere Wirkungsgeschichte gehabt: Der bei muslimischen Jugendlichen so beliebte Ausspruch „Was guckst du?“ – die Aufforderung also, den anderen

nicht anzustarren –, rührt aus diesem Gebot, sich „schamhaft“ zu verhalten.

Die eigentliche Begründung für den „Schleier“ geht auf eine andere Geschichte zurück, die ursprünglich gar nicht mit einer Bekleidungsfrage verknüpft war – auf den *hijab*, den Vorhang, der die Männer von den Frauen im Haus trennte. Es war das Jahr 625, Mohammed hatte gerade seine achte Frau Zainab – sie war vorher die Frau seines Adoptivsohns – geheiratet und wollte in seinem Haus mit seiner Braut allein sein. Aber eine kleine Gruppe taktloser Gäste wollte nicht gehen. „Sie befanden sich noch immer im Zimmer und diskutierten. Ärgerlich verliess der Prophet den Raum.“ Als er in das Brautgemach zurückkam und die Gäste immer noch nicht gegangen waren, zog er einen Vorhang, *sitr*, zwischen sich und die anderen, „und in diesem Moment kam der Hijab-Vers herab“. Er lautet: „Ihr Gläubigen! Betretet nicht die Häuser des Propheten, ohne dass man euch zu einem Essen Erlaubnis erteilt, und ohne [schon vor der Zeit] zu warten, bis es soweit ist, dass man essen kann! Tretet vielmehr ein, wenn ihr gerufen werdet! Und geht wieder eurer Wege, wenn ihr gegessen habt, ohne zum Zweck der Unterhaltung auf Geselligkeit aus zu sein [und sitzen zu bleiben]! Damit fällt ihr dem Propheten lästig. Er schämt sich aber vor euch [und sagt nichts]. Doch Gott schämt sich nicht, [euch hiermit] die Wahrheit zu sagen. Und wenn ihr die Gattinnen des Propheten um etwas bittet, das ihr benötigt, dann tut das hinter einem Vorhang! Auf diese Weise bleibt euer und ihr Herz eher rein“ (Sure 33, Vers 53).

Die Folgen dieses Verses sind nicht zu unterschätzen. Der *hijab* wurde zum Schlüsselbegriff der muslimischen Kultur. Der *hijab* trennt die Gesellschaft in ein Innen und ein Aussen. Er wurde zur Begründung für den Schleier, mit dem muslimische Frauen unsichtbar gemacht werden sollten. Für fremde Männer wurde der private Raum zur verbotenen Zone, zum Harem. Das hatte umgekehrt auch Konsequenzen für die Frauen: Ihr Bereich wurde das Haus; die Öffentlichkeit war den Männern vorbehalten. Fortan hatten die Frauen draussen nichts mehr zu suchen und wurden vom gesellschaftlichen Leben ausgeschlossen – die vertikale Trennung der Gesellschaft in Männer und Frauen, eine Tradition, die bis heute das Leben von Millionen von Frauen bestimmt.

Am 5. August 1990 unterzeichneten 45 Aussenminister der Organisation der Islamischen Konferenz, dem höchsten politischen Gre-

mium der Muslime, die Kairoer „Erklärung der Menschenrechte im Islam“. Das Dokument soll das Pendant zur „Allgemeinen Erklärung der Menschenrechte“ der Vereinten Nationen sein. Es hat keinen völkerrechtlich verbindlichen Charakter, erhellt aber die Haltung des Islam zu den individuellen Grundrechten. Es ist deshalb für unsere Betrachtung besonders aufschlussreich. Die wichtigsten Feststellungen der Erklärung finden sich in den letzten beiden Artikeln:

Artikel 24: „Alle Rechte und Freiheiten, die in dieser Erklärung genannt werden, unterstehen der islamischen Scharia.“

Artikel 25: „Die islamische Scharia ist die einzig zuständige Quelle für die Auslegung oder Erklärung jedes einzelnen Artikels dieser Erklärung.“

Schon in der Präambel der Erklärung heisst es im Gegensatz zur Allgemeinen Erklärung der Menschenrechte der Vereinten Nationen: „Die Mitglieder der Organisation der Islamischen Konferenz betonen die kulturelle Rolle der islamischen Umma, die von Gott als beste Nation geschaffen wurde und die der Menschheit eine universale und wohlausgewogene Zivilisation gebracht hat.“ Hier ist wieder von der Umma, der Gemeinschaft der Gläubigen, vom Kollektiv, die Rede, nicht vom einzelnen Menschen, dem Individuum.

In konsequenter Fortsetzung der Präambel anerkennt die Erklärung der Muslime nur jene Rechte, die im Koran festgelegt sind, und wertet nur solche Taten als Verbrechen, über die auch Koran und Sunna gleichermassen urteilen: „Es gibt kein Verbrechen und keine Strafen ausser den in der Scharia festgelegten“ (Art. 19). In Artikel 2, Absatz C, heisst es: „Das Recht auf körperliche Unversehrtheit wird garantiert. Jeder Staat ist verpflichtet, dieses Recht zu schützen, und es ist verboten, dieses Recht zu verletzen, ausser wenn ein von der Scharia vorgeschriebener Grund vorliegt.“ Das wäre zum Beispiel der Fall nach Sure 17, Vers 33: „Und tötet niemand, den zu töten Gott verboten hat, ausser wenn ihr dazu berechtigt seid! Wenn einer zu Unrecht getötet wird, geben wir seinem nächsten Verwandten Vollmacht zur Rache.“ – Erklären sich da nicht die Aussenminister einverstanden mit der Blutrache?

Gleichberechtigung ist in dieser Erklärung nicht vorgesehen, vielmehr heisst es in Artikel 6: „Die Frau ist dem Mann an Würde gleich“

– an „Würde“, nicht an Rechten, denn, so der Koran, Sure 4, Vers 34: „Die Männer stehen über den Frauen, weil Gott sie von Natur vor diesen ausgezeichnet hat.“ Alle individuellen Grundrechte der Frauen werden so zur Farce. Der Islam gilt als die „wahre Religion“. Es sind die „verbindlichen Gebote Gottes, die in Gottes offenkundiger Schrift enthalten und durch Seinen letzten Propheten überbracht worden sind. Jeder Mensch [ist] individuell dafür verantwortlich, sie einzuhalten – und die Umma trägt die Verantwortung für die Gemeinschaft“, heisst es in der Erklärung. Das ist nicht nur eine Absage an die Menschenrechte, sondern auch eine mittelbare Rechtfertigung von Selbstjustiz.

Die islamischen Staaten haben diese Erklärung nicht nur als Selbstvergewisserung ihrer Einheit formuliert. Sie ist auch politisches Programm, denn ihrer Auffassung nach ist es notwendig, die kulturelle Identität der islamischen Kultur gegen die Globalisierung zu verteidigen. Die Scharia wird damit zur kulturellen Identität.

Dr. **Necla Kelek** werd in 1957 geboren in Istanbul en kwam op tienjarige leeftijd naar Duitsland. Zij studeerde economie en sociologie en promoveerde op ‚Islam im Alltag‘. Het Duitse ministerie van Binnenlandse Zaken benoemde haar van 2005 tot 2009 tot vast lid van de Duitse Islamconferentie. Zij is meermaals bekroond voor haar publicaties. In 2009 met de Hildegard-von-Bingen-Preis en in 2010 met de Freiheitspreis van de Friedrich-Naumann-Stiftung.

Deze tekst verscheen eerder in de *Schriftenreihe* van de Vontobel-Stiftung: Necla Kelek: *Über die Freiheit im Islam* (2010, p.50-71).

Ulrike Ackermann

Politische, wirtschaftliche und individuelle Freiheit in Europa

Es scheint lange her zu sein, als die Idee eines geeinten freiheitlichen Europas die Bürger, Politiker und Märkte noch gleichermaßen begeisterte! Schon wird das postdemokratische Zeitalter ausgerufen. Reihenweise stürzen Regierungen oder werden abgewählt, wenn sie ihre überschuldeten Haushalte konsolidieren wollen. Nicht nur populistische Parteien im rechten wie im linken Spektrum stellen die Systemfrage. Das antikapitalistische Ressentiment hat sich bis weit in die bürgerliche Mitte der europäischen Gesellschaften ausgebreitet. Die ökonomische Krise ist inzwischen übergegangen in eine politische Krise.

Aus dem ehrgeizigen europäischen Projekt ist im Zuge der Staatsverschuldungs- und Finanzkrise ein ökonomischer und politischer Scherbenhaufen geworden. Die Vergemeinschaftung der Schulden mit immer gigantischer werdenden Rettungsschirmen geht einher mit einem atemberaubenden Entmündigungsprozeß: einzelner Staaten, der nationalen Parlamente und natürlich der Bürger. Verträge wurden gebrochen, demokratische Verfahren ausgesetzt und unterlaufen. Die Freiheit jedoch, verbunden mit Selbstverantwortung, bleibt auf der Strecke. Das Primat der Politik über die Ökonomie wollen EU-Bürokratie, die europäischen Regierungschefs und ihre Finanzminister verzweifelt durchsetzen. Das Heil sehen sie in noch mehr zentraler Planung, Lenkung, Egalisierung und Vereinheitlichung. Obwohl uns die Geschichte gelehrt haben sollte, daß uns dies gerade nicht auf dem Weg zu Freiheit, Demokratie und Wohlstand weitergebracht hatte. Doch gerade in Krisenzeiten greifen Politiker gerne auf das von ihnen so geschätzte Instrument des Paternalismus zurück. Gerne wollen sie dann die Bürger in väterlicher Manier an die Hand nehmen und sie durchs Leben führen.

Vor gut zwanzig Jahren, 1989, kämpften die Bürger in Ostmitteleuropa nicht nur für Bürgerrechte, sondern auch für Eigentumsrechte. Sie wollten politische, wirtschaftliche *und* individuelle Freiheit, Demo-

kratie und Kapitalismus. Sie wollten die Wahlmöglichkeiten, ihr Leben von eigener Hand zu gestalten und damit ihre bis dahin staatlich entworfenen Biographien zurückerobern. Von diesem Aufbruch in die Freiheit ist heute im vereinigten Europa nichts mehr zu spüren.

Mit der Wirtschaftskrise ist auch die Freiheit in die Krise geraten. Angesichts der wachsenden Zweifel an den Errungenschaften der westlichen Moderne, an unserem Erfolgsmodell von Demokratie und Marktwirtschaft, ist es höchste Zeit, sich unserer Freiheitstraditionen neu zu vergewissern, nämlich uns selbst darüber aufzuklären, was Freiheit bedeutet und was sie uns wert ist. Eine kleine Rückbesinnung darauf, wie die individuelle Freiheit in unserem Zivilisationsprozeß im Wechselspiel mit der politischen und wirtschaftlichen Freiheit kontinuierlich gewachsen ist, scheint mir heute wichtiger denn je zu sein.

Wir haben es über die Jahrhunderte so weit gebracht, weil unsere Entwicklung angetrieben war von einem ständigen Wettbewerb des Wissens, der Ideen, der Erfindungen, die die Individuen hervorgebracht haben. Der Markt hat dabei als Entdeckungs- und Entmachtungsinstrument den Lebensstandard weltweit verbessert, den Menschen ein längeres und gesünderes Leben beschert. Es entstand ein immer differenzierteres soziales und rechtliches Regelwerk, daß den Zusammenhalt und das Fortkommen der Gesellschaft ermöglichte.

Seit der griechischen Polis durchzieht der sukzessive Freiheitsgewinn wie ein roter Faden unsere Zivilisationsgeschichte. Die Freiheit wurde erkämpft mit dem fortlaufenden Aufbegehren gegen die Unfreiheit und den Zwang: im sozialen, wirtschaftlichen, politischen, gedanklichen und privaten Felde. Die Freiheit konnte gedeihen, weil sie sich zäh und beständig aus Ketten, Zwängen und Verstrickungen emporschwang und unbeirrlich weiterwuchs.

Erlauben Sie mir, Sie auf eine kleine Reise in die Vergangenheit mitzunehmen: zurück zu den Anfängen der Idee der Freiheit.

Auch wenn die Griechen in der Mitte des achten Jahrhunderts v. Chr. noch weit entfernt waren von dem, was wir heute individuelle Freiheit nennen, war ihre Kreation der Polis ein zentraler Baustein für das westliche Freiheitsverständnis. Mit der Gleichheit vor dem Gesetz schuf die Polis den ersten Bürger in der Geschichte, der in einem von öffentlicher Vernunft regierten Staat handelt und seine Gesetze selbst macht. Den Griechen verdanken wir die politische Freiheit und die ideengeschichtliche Grundlage für das, was die eng-

lischen Philosophen später „government of laws, not of men“ und „rule of law“ nannten, d.h. die Herrschaft des Gesetzes im Gegensatz zur Herrschaft von Personen über Personen.

In Fortsetzung der von den Griechen hervorgebachten Herrschaft des Rechts schufen die Magistratsbeamten und Rechtsgelehrten des Römischen Reichs in nur wenigen Jahrhunderten ein hochentwickeltes System des Privatrechts, die eigentliche historische Grundlage der modernen westlichen Rechtssysteme. Das römische Recht ermöglichte erstmals, das Privateigentum zu definieren. Die darin postulierte Unterscheidung von Mein und Dein ist letztlich die Voraussetzung für die Entstehung der unabhängigen individuellen Person, der *persona*, von der Cicero (106 v. Chr.-43 v. Chr.) sprach.

Mit der Aufwertung der einzelnen Person gegenüber dem Kollektiv war dies ein Meilenstein in der Entwicklung des abendländischen Humanismus. Für die Griechen war die Politik in der Polis und das staatsbürgerliche Engagement der ultimative Horizont menschlicher Tugend. Die Person erfüllte sich in ihrer staatsbürgerlichen Existenz und war der Gemeinschaft der Polis unterworfen. Die individuelle Freiheit als ein schützenswertes Gut existierte in der griechischen Vorstellung noch nicht. Erst die Römer werteten mit der Einführung des Privatrechts das Individuum auf – seine Existenz und Rechte erschöpften sich seither nicht mehr ausschließlich in der staatsbürgerlichen Tätigkeit.

Diese sukzessive Wertschätzung des Individuums war die Grundlage für die nachfolgenden jüdischen und christlichen Vorstellungen vom Menschen als einer Person, die moralisch für sich selbst verantwortlich und in ihrer Einzigartigkeit von Gott geschaffen ist. Die Idee von der Gleichheit der Menschen vor Gott, verknüpft mit der Notwendigkeit, den göttlichen Willen herauszufinden, ermöglichte eine radikal persönliche und nicht mehr stammesbezogene, kollektive Beziehung zu einem göttlichen Wesen. Inquisition, Hexenverfolgungen und der erbitterte Kampf gegen Häretiker, Ketzler und Ungläubige gehören freilich auch zur Geschichte des Christentums und seiner Kirchen, ebenso wie die blutigen Religionskriege des 16. und 17. Jahrhunderts. All dies konnte indes die weitere Entfaltung der individuellen Freiheit nicht aufhalten.

„Die Renaissance barg in sich alle die positiven Gewalten, welchen man die moderne Kultur verdankt“, vermerkte 1878 der Philosoph Friedrich Nietzsche rückblickend: er meinte damit Gedan-

kenfreiheit, Traditionskritik, Bildungswillen, Wahrheitssuche und „die Entfesselung des Individuums“. Ausdrücklich bezogen sich die Philosophen und Künstler der Renaissance auf das alte Griechenland und Rom und verstanden ihre Epoche als eine Art „kulturelle Wiedergeburt der Antike.“ Sie knüpften damit an Freiheitsvorstellungen an, die im Ständewesen des Mittelalters verlorengegangen waren. Seit der Renaissance entwickelte der Einzelne Zug um Zug die Fähigkeit, sich selbst als Individuum zu erkennen, sich und andere als je separate Größe zu sehen.

Diese Haltung berührte nicht nur die Sprache und Literatur, sondern alle Felder der Kunst, Wissenschaft und der Lebensführung. Die Humanisten der Renaissance schufen ein neues Bild vom Menschen, wie die Werke des französischen Schriftstellers und Mediziners Francois Rabelais (1494-1553), des Malers und Mathematikers Albrecht Dürer (1471-1528), jene von Leonardo da Vinci (1452-1519) und Sandro Botticelli (1444-1510) und die Werke der Familie Brueghel zeigen. Mit ihrer Arbeit als wissenschaftliche Forscher und Künstler zugleich bereiteten sie den Boden für ein individuelles Bewußtsein des Menschen, mit Hilfe dessen er sich schrittweise aus behindernden und beengenden Zwängen der mittelalterlichen korporatistischen Ständegesellschaft befreien konnte.

Mit der Aufwertung der einzelnen Person und ihrer Entfaltungsmöglichkeiten schuf die Renaissance den Anfang des modernen Individualismus und war gleichsam Vorbotin des Liberalismus.

Auch die Kirche und Religion blieben von diesem Aufbruch in die Freiheit nicht unberührt. Die Reformation und der einsetzende Säkularisierungsprozeß beschleunigten die Weiterentwicklung der politischen, geistigen und individuellen Freiheit der Gesellschaft.

Dieser Individualisierungsschub des 15., 16. und 17. Jahrhunderts in Europa verwandelte das Bild vom Menschen auf ganz umfassende Weise. Zugleich veränderte sich die Prägung und Stellung des Einzelnen innerhalb des Gefüges der Gesellschaft, deren Struktur und das Verhältnis der Menschen gegenüber den Vorgängen des außermenschlichen Universums. Das autonome Denken drängte zunehmend das autoritäre zurück und die innere Autorität wurde wirksamer als die äußere: in der Herausbildung des persönlichen Gewissens. Die individuellen Fragen richteten sich nun an das Selbst ebenso wie an die äußere Welt, angetrieben von Neugierde und Entdeckungslust

und begleitet von Skepsis gegenüber vormals unumstößlichen Wahrheiten.

Dieses neue Selbstbewußtsein war eng verbunden mit dem wirtschaftlichen Aufschwung in den Städten und dem Aufstieg der großen Handelshäuser, wie jener der Hanse, Fugger und Medici. Der nationale und internationale Handel wuchs stetig. Markt, Kapital, Wettbewerb und Konkurrenz gewannen an Bedeutung und ebneten à la longue den Weg zum Kapitalismus. Individueller Unternehmertegeist begann sich zu entfalten. Befreit aus der Vormundschaft des alten korporativen Ständesystems und der Kirche suchte der Einzelne nun sein Glück und wurde Herr seines Schicksals.

Der Zustand der Gesellschaft wurde nun nicht mehr als etwas Statisches angesehen, sondern als veränderbar und entwicklungsfähig: nämlich Geschichte als lebendiger, von Menschen gemachter Prozeß, in dem sich fortschreitend auch ehemalige Gewißheiten und Selbstverständlichkeiten wieder verändern können.

Die Entfaltung der Geld- und Marktwirtschaft ging mit der Herausbildung des modernen Individuums Hand in Hand. Dem Soziologen Georg Simmel verdanken wir den luziden Hinweis auf den Zusammenhang von sich ausweitender Geldwirtschaft und der Zunahme individueller Freiheit. An der Schwelle des 20. Jahrhunderts beschrieb Simmel diesen Prozeß rückblickend in seiner *Philosophie des Geldes* (1898). Für Simmel ist die moderne Freiheit des Individuums ohne das Geldwesen nicht denkbar. Erst das Geld ermöglichte die Befreiung aus persönlicher Herrschaft und schuf die Möglichkeit, ein individuelles Leben zu führen, neue Freiheiten zu entdecken und auszuschöpfen. Das Geld stiftete eine Entfernung zwischen Person und Besitz, zwischen Haben und Sein, indem es das Verhältnis zwischen beiden zu einem vermittelten machte. Zugleich schuf der Geldverkehr eine neue starke Bindung zwischen Mitgliedern desselben Wirtschaftskreises.

Daraus konnte ganz allmählich eine Kultur der Eigenverantwortung und der freiwilligen Zusammenschlüsse entstehen. Selbst in seinen einfachsten Erscheinungsformen erinnert der Markt noch an das Selbstbestimmungsrecht und die rechtliche Gleichrangigkeit der Einzelnen. Der Aufklärer John Locke hat Ende des 17. Jahrhunderts in seinem *Second Treatise of Government* dieses Prinzip der „selfownership“, des Eigentums an sich selbst, formuliert. Es ist das personale Recht, über sich selbst, den eigenen Körper und die Ergebnisse der

eigenen Arbeit zu verfügen. Dieses gleiche Recht eines jeden Individuums auf Selbstbestimmung haben John Stuart Mill und seine Frau Harriet Taylor vor rund 150 Jahren, 1859, in der berühmten Schrift *On Liberty* noch weiter ausgefeilt.

John Stuart Mill verdanken wir die Erweiterung des „alten“ Begriffs der politischen Freiheit. Für die alten Griechen und Römer erschöpfte sich die Freiheit in der Demokratie und der Teilhabe ihrer Bürger. Doch die Französische Revolution hatte gezeigt, wie schnell die vorgeblich politische Freiheit in Unfreiheit und gnadenlosen Terror der Jakobinerherrschaft umschlagen kann: wenn Individuen sich der Diktatur einer *Volonté generale à la Jean-Jacques Rousseau*, also dem Gemeinwillen eines Staates zu unterwerfen haben. Demgegenüber machte Mill die individuelle Freiheit stark.

Die freie Entwicklung der Persönlichkeit war für ihn die Hauptbedingung der Wohlfahrt. Gegen Konformismus, Gleichförmigkeit und die Tyrannei der öffentlichen Meinung setzte er die Eigenwilligkeit des Individuums: seine Freiheit des Denkens, des Fühlens und des Geschmacks, die Unabhängigkeit seiner Meinung und Gesinnung, die Freiheit, einen eigenen Lebensplan zu entwerfen und zu tun, was uns beliebt, so lange wir niemandem etwas zuleide tun oder anderen schaden. Im Individuum, im selbstbestimmten Bürger sah John Stuart Mill die hauptsächliche Innovationskraft gesellschaftlichen Fortschritts: Individuen machen Geschichte. Uniformität und Gleichheit bedeuten hingegen Stillstand der historischen Entwicklung. Voraussetzung für die Herausbildung von Individualität und die Praxis eines eigenen Lebensplans ist die Freiheit eines jeden, zwischen verschiedenen Optionen unterscheiden und wählen zu können, sich von anderen zu differenzieren. Die individuellen Lebensexperimente sind das Salz in der Erde und lassen die Menschheit fortschreiten. Denn wenn Individuen sich um ihr eigenes Glück und Wohlergehen kümmern, nehmen sie zugleich am gattungsgeschichtlichen Fortschritts- und Erkenntnisprozeß teil. Sie produzieren damit ein allgemeines und öffentliches Wissen über die Möglichkeiten des guten Lebens, über dessen Varianten auch dann lauthals gestritten werden kann. Ihre Antriebsquelle ist dabei der eigene Wunsch, selbst ein gelingendes, glückliches Leben führen zu wollen. Indem die Menschen entsprechend der Vielfalt der Charaktere und Meinungen ihren eigenen Lebensplan entwerfen und ihm folgen, schaffen sie überhaupt erst die Pluralität der Lebensstile, ein Kaleidoskop von Lebensmöglichkei-

ten, die alternativ zur Wahl stehen. Gerade darin liegt die Voraussetzung für die Produktivität und Innovationskraft einer Gesellschaft. Die Menschen sind nicht perfekt und begehen ständig Irrtümer. In der Vielfalt ihrer Lebensexperimente, die sie intersubjektiv teilen, lassen sie sich zu Neuem anregen und lernen voneinander. Erst in diesem Prozeß ist es möglich, die besten Weisen des guten Lebens zu entdecken, die Lust und Freude zu steigern und Unlust und Leid zu verringern.

Doch auch die Angst vor der Freiheit und die Sehnsucht nach Einheit, Ordnung und Harmonie haben den schmerzlichen Prozeß der Aufklärung und Säkularisierung auf dem Weg in die Moderne bis heute begleitet. Der Freiheitsgewinn ging über die Jahrhunderte einher mit einem Bindungsverlust, mit Zersplitterung, Entfremdung und „Entzauberung“ (Max Weber) vormals ganzheitlicher Kulturen und Lebenswelten. Das war der Preis für den Aufstieg des Individuums, für die Individualisierungsprozesse der Gesellschaften und die sukzessive Steigerung ihres Lebensstandards. Aber die Zunahme von Freiheit, die Ausweitung der Eigenverantwortung und Selbstbestimmung und die Auflösung alter Autoritäten hat auch immer wieder Angst ausgelöst. Die Freiheit der Wahl zwischen verschiedenen Möglichkeiten und Lebensoptionen wurde vielen zur Qual.

So verwundert es nicht, daß liberale Denktraditionen, die in unserer jahrhundertelangen Entwicklung eine großartige Erfolgsgeschichte sehen, bis heute erstaunlich wenig Anhänger haben. Liegt es möglicherweise daran, daß der klassische Liberalismus diese irrationale Seite der Freiheit, damit auch die Angst vor der Freiheit, außer Acht gelassen hat?

Der Aufklärung verpflichtet, unterstellt das klassische Freiheitsverständnis ein vernünftiges Wesen, das furchtlos den Herausforderungen der Moderne begegnet. Es hat einen Menschen vor Augen, der pragmatisch zwischen Versuch und Irrtum pendelnd seinen Weg in der Gesellschaft und auf dem Markt findet, seine Freiheit ohne Umstände ergreift und optimistisch in die Zukunft blickt. Halt und Schutz, so die Vorstellung, garantierten ihm allein schon die verfaßten Rechte und Freiheiten und demokratisch geregelten Prozeduren. Dieses Freiheitsverständnis appelliert vornehmlich an das Vernunftwesen Mensch und ignoriert dessen Gefühle. Es klammert aber eine ganz wesentliche Dimension der nicht gerade unkomplizierten menschlichen Belange aus. Aber damit bleibt der eigentliche

Motor der persönlichen Freiheit, die sich ja keineswegs nur dem Intellect verdankt und in garantierten individuellen Rechten erschöpft, im Wortsinne unbegreiflich. Diese Freiheit ist abstrakt geworden. Und warum sollte sie dann für den modernen Menschen begehrens- und verteidigungswert sein?

Das ewige Ringen um die Freiheit wird erst faßbarer und verständlicher, wenn der Blick auf das Individuum seine beiden Seiten einschließt, die rationale und irrationale. Doch solange wir die Angst vor der Freiheit ignorieren, haben wir weder einen Sinn für jene irrationalen Potentiale und Kräfte, die sich gegenüber der Freiheit sträuben, noch für jene, die die Sehnsucht nach ihr beflügeln, die Lust auf sie entfachen. Beide sind Abkömmlinge des Eros. Er umschließt gewissermaßen die zwei Gesichter der Freiheit, die dunkle wie die helle, die jedem Individuum eigen sind – wie ich es in meinem Buch über den *Eros der Freiheit* ausgeführt habe. Dem Eros verdanken wir jenes Dilemma, das uns seit Jahrhunderten in unserer Zivilisation begleitet: denn das Streben nach Freiheit ist der ständigen Gefahr ausgesetzt, von der Angst vor ihr überwältigt, gehemmt oder ausgebremst zu werden.

Den Eros, nämlich die Lebens- und Erkenntnistriebe, hat die Vernunft nicht bändigen können. Zugleich verleiht er uns die Kraft, die Freiheit zum Guten wie zum Bösen zu nutzen – wie es der Philosoph Schelling in seinem Buch über „Das Wesen der menschlichen Freiheit Anfang des 19. Jahrhunderts formulierte. Der Eros ist die untergründige Antriebskraft unserer Zivilisationsgeschichte und zugleich jene, die unser persönliches Leben trägt und der individuellen Freiheit den Ansporn gibt. Er verkörpert die Lust und die Neugierde auf das Leben, auf die Welt, auf andere Menschen. Zuweilen zieht er sich zurück, ist müde und erschöpft vom Kampf gegen die Feigheit, überumpelt von Bänglichkeit. Oder gerät ins Straucheln, sieht den Wald nicht mehr vor lauter Bäumen angesichts der überbordenden Möglichkeiten, zwischen denen er wählen kann.

Der westliche Zivilisationsprozeß war so erfolgreich, weil sich die Vernunft etablierte und den Glauben in Wissen verwandelte und anschließend dieser Vernunft die Skepsis und Kritik begegnete.

Nach den Schrecken der Französischen Revolution antwortete die Romantik im 19. Jahrhundert dem Kult der Vernunft und Hegels Weltgeist mit dem Hohelied auf das Individuum und seine Freiheiten. Sie rebellierte gegen die auf den linearen Fortschritt und die Rationali-

tät verengte Marschrichtung der Aufklärung und attackierte zugleich deren Ideal von einer harmonischen, widerspruchsfreien und vollkommenen Welt. Der Selbstastrocknung der Vernunft begegnete sie mit einem leidenschaftlichen Individualismus.

Dank der romantischen Offensive kamen die Leerstellen, Aussparungen, Verleugnungen und Illusionen der Aufklärung ans Licht. Sie beförderte damit jene Elemente und Bausteine, die der individuellen Freiheit im modernen Sinne den Weg bereiten sollten: indem sie die konkrete Person auf die Agenda setzte. Die Romantik zeigte, daß die vernünftige Freiheit nur die eine Seite der Medaille ist und sie ohne ihren unvernünftigen Widerpart unvollständig bleiben muß. Mit ihrer Vernunftkritik hat sie einen entscheidenden Beitrag zur Erweiterung und Selbstaufklärung des Freiheit geliefert.

In dem die Romantik für das unverwechselbare Individuum focht, holte sie zugleich das Dilemma zwischen Gleichheit und Freiheit, das das ganze 19. Jahrhundert bestimmte, ins Bewußtsein.

Bekanntlich war dies ein schmerzvoller und immer wieder mit Rückschritten gepflasterter Weg, angetrieben von der Vernunft aber zugleich von ihrer anderen dunklen Seite, der Irrationalität, nämlich der Phantasie, den Wünschen und dem Erfindungsgeist. Denn was die Individuen in einer Gesellschaft zusammenhält, sind nicht nur ihr Wille, rationale Zwecke, Kalküle, soziale Regeln und ein der Freiheit verpflichtetes Vertragswerk in Gestalt unserer demokratischen Verfassungen, sondern das sind auch Gefühle, soziale Beziehungen und schöpferische Imaginationskräfte. Das dynamische Wechselspiel zwischen Rationalität und Irrationalität sorgt dafür, daß sich beide weiterentwickeln und Neues entsteht.

Die individuelle Freiheit kann sich indes nur entfalten, wenn sie ihre irrationale Seite einbegreift: in dem sich das Individuum seiner Potenzen und Möglichkeiten, angetrieben vom Eros, ebenso bewußt wird wie seiner Widerstände und Ängste.

Der größte Schatz unserer Zivilisationsgeschichte ist die individuelle Freiheit. Jeder und jede kann sie auf ureigenste Weise ausschöpfen, ob als zurückgezogener Rosenzüchter, politisch engagierter Bürger, Unternehmer, leidenschaftliche Musikerin, gläubiger Tapezierer, atheistischer Koch, aufopfernder Vater, kämpferische Dichterin oder akribischer Hausmeister. Die westliche Zivilisation hat die Bedingungen dafür geschaffen. Sie hat Menschen hervorgebracht, die aufgrund ihrer Kapazitäten in der Lage sein können, mündig und

zugleich ihrer Abgründe bewußt, ein autonomes und unabhängiges Leben zu führen.

Der Aufklärung und ihrer Kritik verdanken wir den technischen, wissenschaftlichen, sozialen und kulturellen Fortschritt, der Moderne den Kapitalismus und die Demokratie. Es war ein Emanzipationsprozeß für den Einzelnen wie für die Gesellschaft, der in ständiger Transformation gründete. Dem revolutionären Bruch folgte der Neuanfang, der alsbald kritisiert wurde und wiederum einen Wechsel der Paradigmen einleitete. Ideen wurden verworfen und andere aus grauer Vorzeit wieder hervorgeholt. Der Aktion folgte die Reaktion. Aus dem Feudalismus erhob sich die Demokratie, dem aufsteigenden Kapitalismus begegnete die Arbeiterbewegung und dem Patriarchat die Frauenbewegung. Der europäische Kolonialismus forderte antikoloniale Bewegungen heraus. Die Diktaturen im Europa des 20. Jahrhunderts konnten überwunden werden, weil der Widerstand gegen sie à la longue stärker war und sich eine antitotalitäre Tradition entwickelte. Auch wenn die Geschichte gezeichnet ist von Katastrophen und Rückfällen in die Barbarei, konnte dieser fortschreitende Prozeß der Befreiung von niemandem aufgehalten werden.

Doch ein lebendiges Selbstbewußtsein, das in dieser Freiheitsgeschichte gründet, scheint uns abhanden gekommen zu sein. Unsere bisherige Geschichte war so erfolgreich, weil sich wirtschaftliche, politische und individuelle Freiheit immer gegenseitig bedingen und vorantreiben. Ohne die Neugierde, Risikobereitschaft und mutige Schaffenskraft der Individuen hätten wir heute weder Wohlstand noch Demokratie.

Das Bewußtsein über diese Zusammenhänge ist aber weitestgehend verlorengegangen. Statt dessen wachsen die antikapitalistischen Ressentiments. Zum rapiden Ansehensverlust des Kapitalismus trugen obendrein noch viele Marktakteure bei. Denn wirtschaftliche Freiheit bedeutet Eigentum, Wettbewerb, Vertrags- und Gewerbefreiheit, aber eben auch Haftung, d.h. Verantwortung. Unternehmen, Banken und Staaten müssen für ihre Schulden und ihre Mißwirtschaft geradestehen. Man kann nicht ewig auf Pump leben und die Schuldenspirale immer höher drehen. Dann platzt, wie wir sehen, auch die Blase der öffentlichen Haushalte.

Wir brauchen deshalb einen starken, aber schlanken Staat, der seinen ordnungspolitischen Aufgaben nachkommt und der Versuchung widersteht, der bessere Unternehmer sein zu wollen. Ein

Staat, der sich in seiner Interventionslust zurückhält und dafür sorgt, daß verfaßte Regeln eingehalten werden. Der als Rechtsstaat die innere und äußere Sicherheit seiner Bürger garantiert und sich jeglicher Übergriffe auf das private Leben und die individuellen Freiheiten seiner Bürger enthält. Ein Staat, der sich seiner Neutralität bewußt ist und weder Recht noch Politik moralisiert. Der kein Tugendwächter, Erzieher und Moralapostel ist. Ein Staat also, der die Grundversorgung und das Existenzminimum seiner Bürger garantiert, für Chancengleichheit sorgt, aber die Eigeninitiative seiner Bürger gerade nicht in paternalistischer Fürsorge erstickt.

All dies wäre im übrigen auch der Europäischen Union und ihren politischen Institutionen zu wünschen. Denn ein überregulierter europäischer Superstaat zerstört die Vielfalt und Fortschrittspotentiale eines freiheitlichen Europas – also all das, was die bisherige Erfolgsgeschichte Europas ausgemacht hat. Eine paternalistische europäische Wirtschaftsregierung und die Einführung von Eurobonds, die die Schulden vergemeinschaften, die Verantwortung von Einzelstaaten suspendieren und private Gläubiger aus der Haftung entlassen, werden mit Sicherheit die Krise nicht lösen. Wenn der europäische Integrationsprozeß auf Zwang beruht, von Rechtsbrüchen begleitet ist und auf dem Rücken der Steuerzahler ausgetragen wird, braucht man sich nicht zu wundern, wenn die Europa- und Demokratieskepsis der Bürger wächst. Anstelle von Freiheit, Selbstbestimmung und Selbstverantwortung, Werte, für die in Europa jahrhundertlang gekämpft wurde, setzen sich Entmündigung und paternalistische Fürsorge als Handlungsmaximen durch.

„Es ist so bequem, unmündig zu sein. Habe ich ein Buch, das für mich Verstand hat, einen Seelsorger, der für mich Gewissen hat, einen Arzt, der für mich die Diät beurteilt, usw: so brauche ich mich ja nicht selbst zu bemühen.... Daß der bei weitem größte Teil der Menschheit den Schritt zur Mündigkeit, außer dem daß er beschwerlich ist, auch für sehr gefährlich halte: dafür sorgen schon jene Vormünder, die die Oberaufsicht über sie gütigst auf sich genommen haben.“ – mahnte Immanuel Kant bereits 1783 in seiner Schrift „Was ist Aufklärung“. An anderer Stelle sprach Kant sehr weise vom Paternalismus als dem „größtmöglichen Despotismus“.

Das Gegenteil von Paternalismus ist Selbstverantwortung, Eigensinn und Selbstsorge, aus denen neues Selbstvertrauen, Stolz und Würde und damit neue Lebensqualität für den einzelnen Bürger wie

auch für Staaten erwachsen können. All dies sind Voraussetzungen, um die Freiheit zu entfalten, neue Freiräume zu entdecken und sie auszuloten auf dem Weg zu Mündigkeit und Selbstbestimmung. Die permanente Verstaatlichung der Verantwortung entsolidarisiert hingegen die Gesellschaft. Solidarität wird damit an Vater Staat und dessen Fürsorge delegiert, weil man sich nicht mehr gegenseitig helfen muß: „Wer oft und viel geleitet wird, kommt leicht dahin, den Überrest seiner Selbsttätigkeit gleichsam freiwillig zu opfern. Er glaubt sich der Sorge überhoben, die er in fremden Händen sieht und hat genug zu tun, wenn er ihre Leitung erwartet und ihr folgt. Noch mehr aber leidet durch eine zu ausgedehnte Sorgfalt des Staates die Energie des Handelns überhaupt, und der moralischen Charakter“, schrieb Wilhelm von Humboldt 1792 in seiner Schrift Über die Grenzen der Wirksamkeit des Staates.

Um unsere Wirtschafts- und Freiheitskrise zu meistern, ist ein neuer bürgerlicher Eigensinn, Phantasie, Selbsttätigkeit und kreative Dissidenz gegenüber der „sozialen Tyrannei“ der Mehrheit gefragt. Das erfordert bis heute Mut, nämlich die in unserem Rechtsstaat garantierte Meinungsfreiheit auch tatsächlich gegenüber dem mainstream und der political correctness tätig auszuschöpfen, an bequemen Gewißheiten und Tabus zu rütteln.

Krisen fordern zur Selbstvergewisserung heraus: nämlich uns darüber klarzuwerden, was uns wirklich wichtig ist. Wir sollten diese Chance nützen, die individuelle Freiheit als Herzstück der westlichen Zivilisation stark zu machen, für sie ein Sentiment zu wecken. Denn „der Wert eines Staates ist auf lange Sicht der Wert der Individuen, die ihn bilden.... Und ein Staat, der die Interessen der geistigen Entwicklung dieser Individuen vernachlässigt zugunsten einer etwas besser funktionierenden Verwaltung.... ein Staat, der seine Menschen verkümmern läßt, um an ihnen – selbst für nützliche Zwecke – gefügige Werkzeuge zu besitzen, wird merken, daß mit kleinen Menschen wahrlich keine großen Dinge vollbracht werden können und daß die Vervollkommnung der Maschinerie, der er alles geopfert hat, schließlich doch nichts nutzt. Denn er hat es vorgezogen, die lebendige Kraft zu verbannen, damit die Maschine glatter laufe.“ – so John Stuart Mill in seiner Schrift Über die Freiheit.

Eine Demokratie bleibt lebendig, wenn selbstbewußte und eigenwillige Bürger ihre wirtschaftliche, politische und individuelle Freiheit zu Lebensexperimenten nutzen.

Doch Selbstbestimmung und Mündigkeit lassen sich nicht herbeizaubern: sie müssen mühsam von jedem Einzelnen immer wieder neu errungen werden: als Wirtschaftsbürger, politischer Bürger und Individuum, das seine persönliche Freiheit nutzen lernt.

Die Ambivalenzen und Widersprüche, in die uns die Freiheit verwickelt, kann uns jedoch niemand abnehmen, die müssen wir schon selbst aushalten. Aber wir sind so erwachsen geworden, daß wir keine Tugendwächter brauchen, weder den Staat oder die EU-Bürokratie noch eine Ideologie, die uns moralisch oder politisch vorschreiben, wie wir zu leben haben und wie unser Glück auszusehen hat. Denn es gibt keine bestimmte Konzeption des guten Lebens, die für alle gültig wäre, aber das Recht eines jeden, frei und gleich geboren, sein jeweiliges Glück zu verfolgen.

Dies ist ein offener Prozeß ohne Erfolgsgarantie, aber mit der Möglichkeit, Freiheitsräume zu erweitern. Um unsere Freiheiten zu schützen und auszubauen, muß man sich jedoch vehement für sie einsetzen, sie wertschätzen und um sie streiten. Als unser höchstes Gut und Lebenselixier sollten wir die Freiheit offensiv verteidigen, um sie immer wieder neu mit List, Lust und Wonne ergreifen zu können.

Schließen möchte ich mit dem weisen Satz eines Staatsmanns aus Athen, Perikles, der 500-429 v. Chr. lebte: „Zum Glück brauchst Du Freiheit und zur Freiheit brauchst Du Mut.“ Recht hatte der Mann, damals wie auch heute!

Prof. dr. **Ulrike Ackermann** is sociologe en publiciste. Zij is sinds 2008 hoogleraar voor politieke wetenschappen met als zwaartepunt *Freiheitslehre und -forschung* aan de SRH Hochschule in Heidelberg en directeur van het door haar opgerichte John Stuart Mill Instituut.

Visies op Europa

Roman Herzog

Europa und die Europäische Union

Toespraak ter gelegenheid van de Europadag
op 9 mei 2011 in de Eerste Kamer der
Staten-Generaal te Den Haag

Die Europäische Union ist seit Jahren dabei, das Vertrauen ihrer Bürger zu verlieren. Das zeigen Meinungsumfragen ebenso wie die Ablehnung ihres ursprünglichen Verfassungsentwurfs in Frankreich und den Niederlanden, die in anderen Ländern bestätigt worden wären, wenn man die Bürger dort hätte abstimmen lassen. Trotzdem: das ist zwar eine schwierige Lage für die Union, aber die Einsicht in die Notwendigkeit einer europäischen Einigung ist nach wie vor viel größer als die Zustimmung zur Union in ihrer heutigen Form. Offenbar sehen die Bürger durchaus große Aufgaben für ein vereintes Europa, glauben aber nicht, dass diese Aufgaben durch die gegenwärtigen europäischen Institutionen erfüllt werden. Warum das so ist, erkennt man am besten, wenn man die Aufgaben der drei Gemeinschaften von 1956/57 mit jenen Aufgaben vergleicht, die die EU gegenwärtig wahrnimmt.

Das Integrationswerk der fünfziger Jahre war zunächst einmal eine Antwort auf die Erkenntnis, dass mit dem Ende des Zweiten Weltkriegs auch die Zeit der europäischen Kleinstaaten zu Ende ging. Man hoffte auf die Synergieeffekte des größer werdenden Wirtschaftsraums Europa, die in der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft (EWG) angelegt waren, und erhoffte sich wohl auch, dass Europa infolgedessen in die Zeit des amerikanisch-russischen Dualismus und in die Zeit der Entkolonisierung stärker gehen könnte, als es die Einzelstaaten auch in ihrer Summe vermocht hätten.

Aber das alles waren Zukunftshoffnungen, nicht mehr; das haben die Väter des Vertragswerks immer wieder und deutlich bekundet. Im Vordergrund standen aber wohl die innereuropäischen Motive, vor allem die Sicherung des Friedens zwischen den Mitgliedsstaaten und zu diesem Zweck die Vergemeinschaftung der Verfügungsgewalt über die bisherigen Hauptstreitobjekte Kohle und Stahl. Dazu kam

als völlig neue Aufgabe die gemeinsame Nutzung der Kernenergie in der Euratom-Gemeinschaft und dazu kamen ferner die Deutschland betreffenden Motive, die bei Deutschland einerseits und den fünf anderen Gründerstaaten zwar konträr liefen, aber zum gleichen Ergebnis führten: Frankreich, Italien und die Benelux-Staaten erhielten ein gewisses Mitspracherecht in Fragen der wieder erstarkenden deutschen Wirtschaft, Deutschland aber bekam die große Chance, im europäischen Kleid auf die ihm bisher verschlossene internationale Bühne zurückzukehren.

In der langen Zeit seit der Gründung der drei Gemeinschaften hat sich nun allerdings das Gewicht dieser Aufgaben merklich verschoben. Vor einem unkontrollierten Übergewicht Deutschlands besteht kaum mehr Angst, im Gegenteil wird es meist heftig gescholten, wenn es sich in einer Frage keine Führungsrolle zuschieben läßt. Kohle und Stahl sind keine umkämpften Streitobjekte mehr, sondern eher die Quelle von Problemen, und auch Euratom hat kein halbwegs zentrales Gewicht innerhalb Europas mehr, seit die Kernkraft nur noch als Quelle von Gefahren betrachtet wird. Geblieben ist eigentlich nur die EWG, die sich auf den Weg zum gemeinsamen Markt gemacht und dabei erstaunliche Erfolge erzielt hat.

Wirklich beliebt gemacht hat sie sich damit allerdings auch nicht. Ursächlich dafür ist zu einem beträchtlichen Teil sicher die menschliche Neigung, positive Entwicklungen sehr schnell als selbstverständlich zu betrachten und statt eines Lobes lieber das zu kritisieren, was noch nicht so gut funktioniert. Noch wichtiger ist aber die unendliche Masse von Rechtsvorschriften, die die Organe der EU in die Welt setzen – ein Phänomen, das meist mit Vokabeln wie „Normenflut“ oder „Bürokratismus“ beschrieben wird.

Fragen muss man allerdings, woher die Lust zu einer solchen Normenüberproduktion kommt. Da mag natürlich der Herzenswunsch vieler Juristen (und Nichtjuristen!) eine Rolle spielen, einmal im Leben ein eigenes Gesetz oder eine eigene Verordnung zusammenzubasteln. Aber das allein kann es eigentlich nicht sein, selbst wenn man noch hinzunimmt, dass ein Gemeinsamer Markt wenigstens im Grundsätzlichen gleiche Bedingungen der Produktion und des Handels braucht. Ich glaube allerdings, dass hinter den Brüsseler Normenfluten noch mehr steckt: nämlich ein prinzipielles Mißverständnis vom Wesen, Charakter und Zukunft der EU. Bei vielen ihrer Repräsentanten herrscht nämlich – unreflektiert – die Ansicht

vor, die EU sei nichts anderes als ein Staat im herkömmlichen Sinne, der den seit Jahrhunderten bestehenden Mitgliedsstaaten nur übergestülpt werden müsse, um allen Problemen gerecht zu werden. Das mag ja so sein, aber man kann davon nicht einfach ungeprüft ausgehen; denn das Modell, wenn man es einmal für richtig hält, hat seine Folgen, von denen ich nur drei erwähnen möchte:

- Die Rechtsangleichung wird weit über die ökonomischen Notwendigkeiten hinaus zum Selbstzweck, ja zur Versuchung.
- Der bürokratische Aufbau, ohne den keine moderne Institution auskommt, wird in seiner Bedeutung total überschätzt. Und
- das Verständnis für den Wert unterschiedlicher Überzeugungen, Erfahrungen und Traditionen in den einzelnen Mitgliedsstaaten geht allmählich verloren.

Institutionen mit solchen Eigenschaften und Neigungen verarmen geistig, sie werden weltfremd und inflexibel und, vor allem, sie entfernen sich immer weiter von denen, für die sie eigentlich da zu sein hätten: von ihren Bürgern.

Meines Erachtens ist es ein prinzipieller Fehler, bei der Qualifizierung der EU nur mit dem Modell des Staates, und sei es auch des Bundesstaates, zu arbeiten. In der Geschichte hat es noch andere „transnationale“ Phänomene gegeben, die auf organisatorische Vereinheitlichung weitgehend verzichteten, dennoch über eine erhebliche Wirkungskraft verfügten und damit ebensogut zum Vorbild der EU hätten werden können wie der sogenannte moderne Staat. Ich will hier nur die beiden wichtigsten aufzählen: das Römische Reich bis zum allgemeinen Bürgerrecht, das Caracalla allen seinen Völkern verlieh, und das britische Empire bis zu seinem Untergang um die Mitte des 20. Jahrhunderts. Es ist hier nicht der rechte Ort, die Lebensgesetze dieser Phänomene genau zu analysieren. Fest steht aber, dass sie generationenlang funktioniert haben, obwohl oder gerade weil sie den gewachsenen Unterschieden ihrer Mitglieder und den damit zusammenhängenden geistigen Haltungen ausreichend Raum ließen. Man braucht keines dieser Modelle für absolut ideal zu halten, um doch zu beklagen, dass bei der europäischen Integration nur der Gedanke an einen modernen Staat und nicht auch der Gedanke an sie zu Pate gestanden hat. Mit anderen Worten: Man hätte mehr, als das geschehen ist, zuerst nach den absehbaren Aufgaben der

Gemeinschaften fragen und erst danach über ihre Organisation, Willensbildung und Instrumente entscheiden sollen.

Die Globalisierung, von der auch die EU fundamental beeinflusst wird, ist nie ein ausschließlich wirtschaftlicher Vorgang gewesen. Natürlich standen die ökonomischen Interessen der Kolonisatoren gerade in der ersten Phase der Globalisierung im Vordergrund. Aber die Kolonialvölker empfangen noch mehr, Gutes und Schlechtes: europäische Lebens- und Gesellschaftsformen, europäische Wissenschaften und Techniken, europäische Religionen und Philosophien, nicht zuletzt europäische Verwaltungs- und Regierungsformen. Beim Zusammenbruch der Kolonialsysteme und dem zunehmenden Erstarren der dadurch frei gewordenen Gesellschaften setzte aber – fast möchte man sagen: selbstverständlich – zugleich eine Gegenbewegung ein, die ich gern als Regionalisierung bezeichne und die häufig nichts anderes ist als die Revitalisierung der alten Denkgewohnheiten, Lebensformen und politischen Praktiken. Man spricht davon meist als von der Rückkehr der frei gewordenen Völker zu ihrer „eigenen Identität“.

Verständlicherweise setzte diese Revitalisierung bei den verschiedensten Völkern und Staaten auf ganz unterschiedliche Weise an. In einigen Fällen führte sie zu nationalen Erneuerungen, in anderen erstreckte sie sich aber auf größere Bereiche, auf die Anhänger „transnational“ wirkender Religionen, auf die Erben uralter Kulturkreise usw. Beides hatte auch politische Konsequenzen: Über den herkömmlichen Staaten bildeten (und bilden) sich größere politische Einheiten heraus, Blöcke, Weltregionen oder wie man sie sonst nennen will. Sie sind nach Organisationsform und Organisationsdichte untereinander höchst verschieden und unterscheiden sich auch nach Wirksamkeit und Erfolgen deutlich. Aber sie bilden zunehmend eine eigenständige mittlere Ebene zwischen den alten Nationalstaaten und den insgesamt doch blaß gebliebenen UN. Die EU ist selbst ein Beispiel dafür.

Entscheidend ist nun, dass die Bildung dieser Blöcke sich genau an solchen Eigenschaften und Tendenzen orientiert, die nicht allen Völkern der Erde eigen sind, sondern an solchen, durch die sich die beteiligten Völker ganz bewußt von allen anderen abgrenzen. Das wird seine Folgen haben. Man muß gar nicht an Huntingtons Clash of Civilizations glauben, um es doch für sehr wahrscheinlich zu halten, dass im Verhältnis zwischen den Blöcken nicht automatisch Sympathie und

Brüderlichkeit herrschen werden, sondern die Regeln einer heftigen Konkurrenz – die Regelverstöße natürlich auch. Das ist schon heute im Bereich der Wirtschaft ein Problem, weil die „jungen Tiger“ und an ihrer Spitze die sogenannten BRIC-Staaten immer mehr Waren und Dienstleistungen anbieten können, von denen Europa bisher allein und gut gelebt hat, und weil sie das auf Grund der völlig anders gear- teten Vorstellungen von Sozialpolitik viel billiger können als wir.

Aber es geht hier nicht nur um ein ökonomisches, sondern auch um ein geistiges Problem. Auf Grund ihrer gänzlich anders gear- teten geistigen Vorstellungen vom Verhältnis zwischen Individuum und Kollektiv, vom Wert der Freiheit, von der Geltung und vom Inhalt der Menschenrechte und vielem anderen, was uns Europäern und unse- ren nordamerikanischen Freunden heilig ist, müssen wir auch mit einer tiefgreifenden Herausforderung unserer Fundamentalideen, mit ihrer Konkurrenz in der internationalen Politik und teilweise sogar mit entsprechenden Konfrontationen rechnen. Die heftigen Diskussionen über Universalität und Nichtuniversalität der Menschenrechte zeigen heute schon an, wohin der Hase läuft, und die Auseinandersetzun- gen darüber, ob es Völker gibt, die die Demokratie nicht wollen oder für sie von vornherein ungeeignet sind, ist nur ein zweites Beispiel für das, was ich meine. Weder Europa noch Nordamerika werden in diesen Auseinandersetzungen allein den Ton angeben, zumal man nicht einmal behaupten kann, dass ihre Völker von der Richtigkeit ihrer offiziell vertretenen Überzeugungen besonders tief ergriffen seien.

Unter diesen Umständen wird Europa alle Hände voll zu tun haben, um sich selbst, seine wirtschaftliche Prosperität und vor allem seine politisch-kulturelle Identität zu schützen. Das haben die Väter der Integration gemeint, als sie sagten, die Zeit der Kleinstaaten sei vorbei, das haben die Völker gemeint, als sie die Schlagbäume an den Grenzen niederlegten, und das war wenigstens die Grundmelo- die, wenn als eines der Integrationsziele immer wieder der Frieden genannt wurde – aber Frieden nicht nur in Europa und durch Europa, sondern auch Frieden für Europa!

Ich versuche eine Art Quersumme zu ziehen. Von den ursprüng- lichen Zielen, die die Europäischen Gemeinschaften verfolgten, hat sich mehr und mehr die Garantie des Wohlstandes in den Vorder- grund geschoben. Alle anderen Ziele sind entweder in den Hinter- grund getreten oder erreicht worden. Solche Entwicklungen sind in

der Geschichte der Institutionen häufig zu beobachten, und meist sind sie mit der Übernahme völlig neuer Aufgaben durch eine zu ganz anderen Zwecken geschaffene Institution verbunden. Es ist ein Thema von allgemeiner historischer Bedeutung, dass Institutionen, die zu ganz anderen Zwecken entstanden sind, plötzlich vor der Notwendigkeit stehen, neue, ganz andere Aufgaben zu übernehmen und ihre inneren Strukturen diesen dann auch anzupassen. Ich halte es für ziemlich sicher, dass die EU heute in dieser Lage ist.

Dann gilt es zu überlegen: Eine Institution, die eigentlich den neuen Anforderungen gerecht werden müsste, schon weil ihre Bürger das von ihr erwarten, die aber stattdessen ihre bisherigen Aufgaben immer weiter ausdehnt, ja zu Tode reitet, verliert zwangsläufig das Vertrauen und damit die Loyalität eben dieser Bürger. Dass es, wie oft gesagt wird, keine europäische Öffentlichkeit gibt und dass es unter ihren führenden Frauen und Männern kaum einmal eine echte Führungspersönlichkeit gibt, ist genau genommen nur eine andere Umschreibung des Problems. Das Problem aber ist, wie ich schon sagte, ein doppeltes:

1. Einmal geht es darum, die Prosperität und vor allem die politisch-kulturelle Identität zu schützen, und
2. weiterhin darum, Europa so schlank und damit reaktionsfähig zu erhalten, dass es dieser Herausforderung auch gerecht werden kann.

Beide Probleme sind in sich grundverschieden und können daher auch nur auf verschiedenen Pfaden angegangen werden.

Identität und Prosperität sind auf die Dauer nur durch eine ernsthafte Außenpolitik der Gemeinschaft zu erreichen. Das setzt natürlich eine Änderung der Verträge voraus; mit einem Kommissar und einigen Diplomaten ist da nichts zu gewinnen. Aber wieder ist es entscheidend, dass hier nicht das Modell des hergebrachten Staates und seiner Außenpolitik kopiert werden darf. Die Union muß sich streng und ehrlich auf die Vertretung wirklich gemeinsamer Interessen beschränken. Mehr will ich dazu nicht sagen, schon um den Zeitrahmen nicht zu sprengen.

Die zweite Forderung kann die EU aus sich heraus, das heißt ohne Änderung der Verträge erfüllen. Sie braucht sich dazu nur von der bisher eingerissenen Intensität zu trennen, mit der sie die Erfüllung ihrer vertraglich vorgesehenen Aufgaben betreibt. Das ist, wie

Ihnen sicher klar ist, zunächst das leidige Problem der Subsidiarität. Ich weiß natürlich auch, dass dieser Grundsatz heute schon mehrfach in den Verträgen niedergelegt ist. Aber das genügt nicht; denn Grundsätze dieser Art funktionieren nicht, wenn sie in jedem einzelnen Fall erst gerichtlich erstritten werden müssen und das zuständige Gericht dazu auch keine große Lust zeigt. Schon die handelnden Organe müssen von ihnen und ihrer Richtigkeit überzeugt sein, und ich frage mich wirklich, warum das im Leben der EU so schwer zu erreichen ist. Wenn sich daran nichts ändert, muß wohl an präventives Handeln der Mitgliedsregierungen gedacht werden, das heißt an den bewußten und planmäßigen Einsatz der Vetorechte, die sich aus den Verträgen ergeben. Freilich muss ich auch gestehen, dass Deutschland in dieser Frage bisher wenig Mut und Systemtreue bewiesen hat.

Ähnliche Maßregeln sind meines Erachtens angebracht, wo es zwar nicht um die Erweiterung der Unionszuständigkeit, wohl aber um die Intensität geht, mit der eine bereits vorliegende Zuständigkeit ausgeübt wird; ich will daran erinnern, dass hier das Thema „Normenflut“ sehr nahe liegt. Hier würde es schon ausreichen, wenn man sich auf den ursprünglichen Sinn des Rechtsinstituts „Richtlinie“ besänne, wie er auch in den Verträgen festgelegt ist. Sie soll bestimmen, was in einer konkreten Frage faktisch erreicht werden soll, nicht aber wie es erreicht werden soll – also keine Vollregelung wie in Gesetz und Verordnung, sondern lediglich ein Rahmen. Ich weiß natürlich auch, dass manche Mitgliedsstaaten das als Einladung zum Unterlaufen ganzer Richtlinien verstanden haben, und selbstverständlich muß dem vorgebeugt werden. Aber das läßt sich auch anders ausschließen, etwa durch Selbsteintrittsrechte der Kommission bei allzu zögerlichem Vollzug.

Ich will zum Schluß kommen. Der EU in ihrer heutigen Form ist das Gewicht vieler ursprünglicher Aufgaben abhanden gekommen. Die Ziele, die an ihrer Wiege standen, sind teilweise erreicht, teilweise haben sie, wie gesagt, an Gewicht und Bedeutung für die Unionsbürger eingebüßt. Die Union hat darauf reagiert, indem sie Gewicht durch Penibilität ersetzte – was ihr zunehmend und zu Recht den Vorwurf der Verbürokratisierung eingebracht hat. Das mag sein. Fest steht aber folgendes: Das alles geschieht in einem Augenblick, in dem ein starkes Europa notwendiger wäre denn je. Aber ein bürokra-

tisches Europa ist kein starkes, sondern ein schwaches Europa, und das ist das Letzte, was wir uns leisten sollten!

Prof. dr. **Roman Herzog** was van 1987 tot 1994 president van het Duits constitutioneel gerechtshof en van 1994 tot 1999 bonds-president van Duitsland. Eerder was hij minister van Onderwijs en Wetenschappen en minister voor Binnenlandse Zaken van de deelstaat Baden-Württemberg.

Frits Bolkestein

De rol van het Europees Parlement en de Europese Commissie in de Europese Unie: minder zou meer zijn

Toespraak ter gelegenheid van het bezoek van de voormalige president van de Bondsrepubliek Duitsland op 9 mei 2011 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal te Den Haag

Ik begroet de voormalige President van de Bondsrepubliek Duitsland de heer Roman Herzog hier in de Eerste Kamer van de Staten-Generaal, in het bijzonder omdat het vandaag Schumandag is. Welkom, mijnheer Herzog.

De heer Herzog en ik hebben gezamenlijk een artikel onderkend dat op 15 januari 2010 in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* is verschenen. Het is geschreven door Lüder Gerken, Vorstand des Centrums für Europäische Politik. Het had als titel: “Die EU schadet der Europa-Idee”. De hoofdstelling van het artikel luidt als volgt: “Die EU muss die Akzeptanz, die sie bei vielen Bürgern, aber auch in grossen Teilen der Wirtschaft verloren hat, wiedergewinnen”. Wij noemden dat “eine existentielle Herausforderung”. Vanmiddag heeft de heer Herzog in gelijke zin gesproken.

Ik ben van mening dat de Europese Unie over haar hoogtepunt heen is, als zij doorgaat op de huidige weg. De diepere oorzaak daarvan is overdaad, die zoals bekend, schaadt. Om dit toe te lichten, wil ik ingaan op de rol van respectievelijk het Europees Parlement, de Europese Commissie en de muntunie.

Het Europees Parlement leeft in een federale fantasie. De heer Herzog spreekt hier van “ein prinzipielles Missverständnis vom Wesen, Charakter und Zukunft der EU.” Het parlement wil in alles “meer Europa”. Soms is dat wenselijk maar lang niet altijd. Bovendien is de Europese bevolking sceptisch. Het parlement is legitiem, want langs reguliere weg verkozen. Maar het is niet representatief want het vertolkt niet langer de mening van de burgers van Europa. Dit is het democratisch tekort: ongekozen bureaucraten hebben veel

macht maar kunnen niet door de burgers worden gecontroleerd, omdat het parlement hun wensen niet weerspiegelt.

Bovendien schendt het parlement veelvuldig de subsidiariteitsregel, die er op neerkomt dat het zich moet beperken tot zaken die grensoverschrijdende effecten hebben, zodat zij niet door nationale overheden kunnen worden aangepakt. Ik geef als voorbeeld de richtlijn die zelfstandige vrouwen aanspraak op sociale zekerheid wil geven. Kunnen wij dat niet zelf uitmaken?

De fout die steevast wordt gemaakt, is dat elke zaak die belangrijk of wenselijk is, wordt geacht te leiden tot een initiatief van de EU. Maar dat is natuurlijk een non sequitur.

Blijven parlement en Commissie de subsidiariteitsregel veronachtzamen, zo zei de heer Herzog zojuist, dan moeten de regeringen van de lidstaten preventief handelen door middel van “den bewussten und planmässigen Einsatz der Vetorechte”.

Het Europees Parlement wil meer geld in een tijd dat iedere minister van Financiën krom moet liggen vanwege de bezuinigingen. Dit alleen al geeft aan hoezeer het parlement onder een kaasstolp leeft, opgesloten in het eigen gelijk. “Als wij niet meer geld krijgen”, wordt dan gezegd, “kan de EU de gemeenschappelijke diplomatieke dienst niet opzetten.” Het parlement vergeet dat het dit geld binnen de huidige begroting kan vinden. Van het regionale fonds wordt bijvoorbeeld slechts een deel besteed. Bovendien krijgen ook de rijke lidstaten geld uit dat fonds, wat natuurlijk onzin is. Met het Cohesiefonds is het niet anders. Een derde voorbeeld wordt gevormd door de landbouwwuitgaven, die ten dele kunnen worden gerepatriëerd. Het is duidelijk dat een kritische beschouwing van de huidige begroting nog heel wat ruimte zou opleveren.

Nu de Europese Commissie. Die telt 27 leden, voor iedere lidstaat één. Dat zijn er te veel. Sommige commissarissen hebben maar een halve dagtaak, zo niet minder. Maar iedere commissaris wil bekend worden, liefst beroemd. Dat kan alleen als zij initiatieven nemen, nodig of niet. Ik geef een voorbeeld van een volstrekt verkeerd initiatief. De Europese Commissie meent dat de uitkomst van een marktproces niet zo maar mag worden aanvaard. Eerst wil de Commissie weten of consumenten tevreden zijn. Daartoe wil zij enquêteformulieren in zee sturen. Zijn consumenten naar de mening van de Commissie niet tevreden, wil zij kunnen ingrijpen. Dit voorstel is belachelijk want miskent de aard van een marktproces totaal. Als

een model van Toyota niet bevalt, zullen consumenten dat model niet kopen en zal Toyota genoopt worden zijn model bij te stellen. De Europese Commissie is daar niet voor nodig.

Het beste medicijn tegen deze overdaad aan initiatieven is de Commissie inkrimpen tot het aantal leden dat noodzakelijk is om het dagelijks bestuur van de Europese Unie te vormen. Volgens mij zijn dat er twaalf.

Het is interessant op te merken dat de voormalige ambassadeur van Nederland in Bonn, later de Nederlandse vertegenwoordiger in de Veiligheidsraad Peter van Walsum, heeft voorgesteld die Raad in te krimpen tot twaalf leden. Organen waarvan daden worden verwacht, zegt hij, zouden niet meer dan twaalf leden moeten hebben¹.

Waar zouden de twaalf leden van de Europese Commissie vandaan moeten komen? De internationale politiek geeft een paar voorbeelden. De Veiligheidsraad kent vaste en wisselende leden. Het Internationaal Monetair Fonds kent leden die andere leden vertegenwoordigen. Zo vertegenwoordigt Nederland onder meer Kazachstan. Een derde voorbeeld is de Europese Investeringsbank, de EIB. Daar wordt één zetel voor de Benelux gereserveerd: vijf jaar voor Nederland, vijf jaar voor België en twee jaar voor Luxemburg. Welk voorbeeld moeten wij volgen?

De EU kent grote en kleine lidstaten. Er zijn zes grote: Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, op een afstand gevolgd door Italië, Spanje en Polen. Zij verdienen alle een vaste zetel. Dan blijven er zes zetels over voor de 21 kleine lidstaten. Hoe die te verdelen, staat dan ter discussie. Misschien geografisch: één zetel voor Scandinavië plus het Balticum, één zetel voor de Benelux enz.

Ik hoor mensen al mopperen dat dit het verfoeide directorium der groten is. Maar die groten zijn het lang niet altijd eens: zie Irak, zie Libië. Er zal bovendien altijd worden geluisterd naar iemand die op welsprekende manier een goed doortimmerd standpunt naar voren brengt.

Indien het dogma van de gelijkheid de EU er toe brengt, Duitsland op dezelfde wijze te beschouwen als Letland, zal de unie internationaal in stijgende mate als irrelevant worden ervaren.

1 'A hitch could still stall the momentum in favour of a P-11 UN Security Council' (*Financial Times*, 18.04.2005).

In hoeverre deze inkrimping mogelijk is, zal moeten blijken. In het bijzonder omdat Ierland is omgekocht met de belofte altijd een eigen commissaris te houden, toen het aarzelde voor het Verdrag van Lisabon te stemmen. Aan de andere kant: eens zullen Kroatië, Servië, Montenegro en Albanië allen lid worden. Allemaal met een commissaris die zich wil bewijzen door initiatieven te nemen? Ik moet er niet aan denken.

Nu ik toch spreek over het aantal lidstaten, moet mij het volgende van het hart. Ik heb de toetreding van acht Oost-Europese landen toegejuicht, omdat ik vond – en vind – dat Boedapest en Praag thuis horen in het hart van Europa. Ik ben veel terughoudender over Bulgarije en Roemenië. Die moesten in 2009 lid worden. Waarom? Omdat de Europese Raad, d.w.z. het gezelschap van regeringsleiders, dat wilde. Hier wreekt zich het feit dat de leden van die Raad geen benul hebben van de manier waarop de EU functioneert. Nu is afgesproken dat bij toekomstige toetredingsonderhandelingen nooit meer een datum zal worden genoemd. Maar nu is het kalf verdrongen. Bulgarije en Roemenië zijn tien jaar te vroeg lid geworden.

En Turkije dan? Het is een moeilijk en omstreden punt. De argumenten tegen de Turkse toetreding liggen voor de hand. Luister naar Helmut Schmidt, zoals weergegeven door Theo Sommer². Het Turkse welvaartsniveau ligt ver onder het Europese gemiddelde. De Turken behoren tot een geheel andere cultuur. Het conflict om Cyprus is nog lang niet opgelost. Turkije bevindt zich in een proces van re-islamisering. Kortom, een toetreding van Turkije “würde die Union überfordern”. In 2010 schreef hij zelfs: “Wenn es zur Aufnahme der Türkei kommt, kann das der Anfang vom Ende der Europäischen Union werden”.

Dit zijn krasse uitspraken. Ik voeg er nog een argument aan toe. De toetreding van Turkije zal de aandrang van de Oekraïne om lid van de EU te worden, vergroten. Dat land is Europees dan Turkije. Bovendien heeft het een krachtige advocaat in de regering van Polen, omdat veel Poolssprekenden in de Oekraïne wonen doordat Stalin de grenzen naar het Westen heeft verschoven. Maar de Oekraïne komt natuurlijk niet alleen. Wit-Rusland en Moldova komen dan ook, mis-

2 Theo Sommer, *Unser Schmidt. Der Staatsmann und der Publizist* (Hoffman und Campe, 2010).

schien zelfs met de Kaukasische republieken Georgië, Armenië en Azerbeidzjan. Tezamen met de opvolgerstaten van Joegoslavië zal dat een Europese Unie van zo'n veertig leden geven. Die zal niet *handlungsfähig* zijn.

Dit zijn belangrijke overwegingen maar er zijn er ook die vóór een Turkse toetreding pleiten. Ik noem er twee die beide sinds de Arabische revoluties zijn ontstaan.

Het zou overdreven zijn over een "Pax Americana" ten aanzien van de landen ten zuiden van de Middellandse Zee te spreken. Maar het lijkt toch duidelijk dat de Amerikaanse invloed daar stabiliserend heeft gewerkt, zeker ten aanzien van Egypte. Het is niet onwaarschijnlijk dat die invloed gaat afnemen. Turkije is een groot land met een grote bevolking, waarvan de economie snel groeit en dat steeds duidelijker buitenlandspolitieke ambities toont. Men zou zich kunnen indenken dat de huidige EU baat zou hebben bij een intieme band met Turkije, dat een stabiliserende invloed ten zuiden van de Middellandse Zee zou kunnen uitoefenen.

Ik voeg hier nog een argument aan toe dat betrekking heeft op de toestroom van illegalen, nu en vooral in de toekomst. Wij kunnen die toestroom niet *verkräften*. De Middellandse Zee valt te patrouilleren. De Grieks-Turkse grens valt niet te bewaken. De Turken hebben nu geen belang de toestroom van illegalen te beperken. Zij vinden dat dit ons probleem is. Een Turks lidmaatschap van de EU zou waarschijnlijk tot een ander standpunt leiden.

Naar verluid overwegen de regeringen in Rome en Parijs het verdrag van Schengen te herzien³. De regering in Den Haag zou er verstandig aan doen, zich hierbij aan te sluiten.

Overigens heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg verordonneerd dat illegalen niet naar Griekenland mogen worden uitgezet vanwege de mensonterende toestand daar. Het Hof tast hiermee een basisbeginsel van de interne markt aan, namelijk dat wij mogen uitgaan van de rechtsstatelijkheid van de andere lidstaten. Ik vraag mij af of het Hof zich daarvan bewust is geweest.

Ik merk verder op dat in de Verenigde Staten kandidaat-leden van het Hooggerechtshof worden onderworpen aan de Advise and Con-

3 Peggy Hollinger en Guy Dinmore: 'France and Italy seek Schengen changes' (*Financial Times*, 23.04.2011).

sent procedure van de Senaat. Bij mijn weten bestaat iets dergelijks in Europa niet voor de kandidaat-leden van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Zou een dergelijke procedure hier niet ook moeten gelden?

Ik kom nu te spreken over de muntunie. Die is ontstaan op voorpraak van Duitsland en Frankrijk. Maar die twee landen streefden naar doelstellingen die beide on vervuld zijn gebleven. Bondskanselier Helmut Kohl wilde een Europese Politieke Unie en was bereid de D-Mark daarvoor in te leveren. Op 6 november 1991 zei hij: “Die politische Union ist das unerlässliche Gegenstück zur Wirtschafts- und Währungsunion”⁴. Maar die politieke Unie is niet ontstaan en zal er ook niet komen. De Franse doelstelling was – en zal ook altijd blijven – politieke invloed op de Europese Centrale Bank. Maar dat was onaanvaardbaar voor Duitsland en Nederland. Beide protagonisten hebben dus nul op hun rekest gekregen.

Maar deze verschillen van doelstelling werken door. Frankrijk en Duitsland hebben verschillende visies op wat de aard van de muntunie zou moeten zijn. De Fransen willen dat belangrijke economische beslissingen door politici worden genomen met het praktische gevolg dat onevenwichtigheden zouden worden verdeeld over overschot- en tekortlanden en dat de ECB dit zou bespoedigen, Duitsland – hierin gesteund door Nederland – wil dat fundamentele economische besluiten vastliggen in het verdrag zelf: een onafhankelijk ECB, prioriteit voor prijsstabiliteit, begrotingen in evenwicht en geen *bail out*, zodat tekortlanden hun eigen broek moeten ophouden.

De muntunie lijdt dus aan twee geboortedefecten: ten eerste is er geen centrum dat sancties bindend kan opleggen; en ten tweede is de euro een munt die twee groepen landen met verschillende economische culturen moet verbinden: *one size fits all*.

Ik vat samen:

1. Het Europees Parlement leeft in een federale fantasie en is daardoor niet representatief voor de mensen in het land.
2. De Europese Commissie is te groot en zou moeten inkrimpen.
3. De muntunie lijdt aan geboortedefecten die niet te verhelpen zijn.

4 Otmar Issing: ‘Gefahr für die Stabilität’ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11.11.2010).

We zullen de huidige crisis wel te boven komen. Weliswaar met kleerscheuren maar niettemin. Ik vrees evenwel dat na enige tijd een nieuwe crisis zal volgen want de twee geboortedefecten zullen blijven bestaan.

De heer Roman Herzog heeft zijn toespraak besloten met de waarschuwing tegen een verbureaucratiseerd Europa. Een bureaucratisch Europa, zegt hij, is geen sterk maar een zwak Europa. Hij heeft gelijk. Ik hoop dat Brussel heeft meegeluisterd.

.....

Dr. mr. **Frits Bolkestein** was staatssecretaris van Economische Zaken en minister van Defensie. Hij was van 1990 tot 1998 fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer. Van 1999 tot 2004 was hij Europees Commissaris voor Interne markt, de Douane Unie en Belastingen en daarna bijzonder hoogleraar 'Intellectuele grondslagen van politieke ontwikkelingen' aan de Technische Universiteit Delft en de Universiteit Leiden.

Guido Westerwelle

Europäische Stabilitätsunion – globale Gestaltungsmacht

Toespraak voor studenten van de
Universiteit Leiden te Den Haag
op 4 oktober 2011

Ich freue mich, in der ehrwürdigen Societeit de Witte zu Ihnen über die Zukunft unseres gemeinsamen europäischen Projekts zu sprechen. Dieses Haus kann auf eine beeindruckende Geschichte zurückblicken. Seit über zweihundert Jahren lädt es zu freundschaftlicher Begegnung über die Grenzen von Ländern, Parteien und Berufsständen hinaus ein. Das macht es zu einem besonderen Ort des Gesprächs über wichtige Fragen der Politik, der Wirtschaft und der Kultur. Von diesem aufgeklärten und weltoffenen Geist hier am Den Haager Plein sollten wir uns leiten lassen, wenn wir über Europa nachdenken.

Dieses Europa steht in der Schuldenkrise vor der schwersten Bewährungsprobe der letzten sechzig Jahre. Die Krise verändert unseren Blick auf Europa. Sie übt einen fast unüberwindbaren Zwang aus, durch die Brille von Volkswirten und Börsenmaklern auf das europäische Projekt zu schauen. Unaufhaltsam entwickeln wir alle uns zu Fachleuten für Länder-Ratings, Zins-Spreads und Haircuts.

Vor allem aber hat die Krise bei vielen in Europa große Sorgen geweckt. Diese Sorgen müssen wir ernst nehmen.

Trotzdem dürfen wir gerade jetzt nicht unseren Blick auf die Krise und ihre Zumutungen verengen. Ein solcher Tunnelblick würde unser grundlegendes gemeinsames Interesse an der Einigung Europas ausblenden. Für uns Deutsche bleibt Europa festes Fundament unserer Außenpolitik. Nur die europäische Einigung hat die deutsche Frage nach der friedlichen Einbindung des größten Landes in der Mitte unseres Kontinents überzeugend beantwortet. Die Einheit Deutschlands, deren 21. Jahrestag wir heute hier in Den Haag feiern werden, wäre ohne die Integration nicht Wirklichkeit geworden.

Das geeinte Europa leistet einen gewaltigen Beitrag zur Mehrung unseres Wohlstandes. Für Exportländer wie die Niederlande und Deutschland gilt das in besonderem Maße. Nicht zuletzt spüren wir in Den Haag genauso wie in Berlin immer deutlicher, dass uns ein gemeinsamer „European Way of Life“ verbindet, den wir in der globalisierten Welt nur gemeinsam behaupten können.

Umso wichtiger ist es, dass wir der Debatte über die Zukunft Europas die richtige Richtung geben. Die Gretchenfrage lautet: Brauchen wir mehr oder weniger Europa? In dieser Frage dürfen wir nicht den Eindruck entstehen lassen, die Wahrung nationaler Interessen stehe in einem Gegensatz zur Fortentwicklung der europäischen Einigung. Wer so argumentiert, liegt falsch. Renationalisierung ist ein gefährlicher Irrweg.

Umgekehrt wird ein Schuh daraus: Die Antwort auf die Schuldenkrise und die Herausforderungen der Globalisierung liegt nicht in „weniger Europa“, sondern in „mehr Europa“. Das ist die Botschaft, die wir jetzt senden müssen. Wir müssen klar und deutlich sagen, wo wir stehen. Wir Deutsche wissen, dass unsere Nachbarn in Europa das gerade von uns erwarten.

Für die Bewältigung der Schuldenkrise heißt das vor allem, dass wir uns nicht auf kurzfristiges Krisenmanagement beschränken dürfen. Wir müssen eine Vision für eine dauerhafte Lösung entwickeln. Die Krise eröffnet uns die Chance nachzuholen, was in Maastricht noch nicht machbar war: die Vollendung der Wirtschafts- und Währungsunion durch die Errichtung einer Europäischen Stabilitätsunion.

Erste Schritte auf diesem Weg haben wir gemacht. Dass der Deutsche Bundestag den Weg für einen gestärkten Rettungsfonds frei gemacht hat, ist ein wichtiges Zeichen an unsere europäischen Partner: Auf Deutschland ist Verlass. Ich bin zuversichtlich, dass auch das niederländische Parlament am 6. Oktober richtig entscheiden wird. In den nächsten Monaten müssen wir auf diese Grundlagen aufbauen. Wir müssen das Ruder unumkehrbar in Richtung Haushaltsdisziplin und Wettbewerbsfähigkeit in Europa herumwerfen.

Bei dieser gewaltigen Aufgabe betreten wir Neuland. Vermeintlich einfache Lösungen wie „Eurobonds“ sind nicht hilfreich, weil sie am Kern des Problems vorbeigehen. Stattdessen müssen wir uns in Europa über die Bedingungen verständigen, die eine dauerhafte Überwindung der Krise erfüllen muss.

Vier Punkte sind wesentlich. Erstens müssen wir in der Euro-Zone unsere Wirtschafts- und Finanzpolitiken enger koordinieren und eine verbindliche Kultur der Haushaltsdisziplin ausprägen. In den Eurostaaten muss sich eine verbindliche Kultur der Haushaltsdisziplin ausprägen. Vieles ist hier unter dem Druck der Krise denkbar und möglich geworden, was noch vor einem Jahr als undenkbar galt. Fiskaldisziplin ist kein deutsches Hobby, sondern im gesamt-europäischen Interesse. Die Verankerung nationaler Schuldenbremsen in den Verfassungen der Euro-Staaten wird inzwischen in vielen Euro-Ländern vorangetrieben. Auch die vom Europäischen Parlament gerade gebilligte Stärkung des Stabilitäts- und Wachstumspakts ist wichtig. Das „Europäische Semester“, über das Europa stärkere Einsichtsrechte in die nationalen Haushalte bekommt, muss rasch zu mehr Verbindlichkeit führen. Bei alledem dürfen wir nicht den Fehler machen, Politik und Märkte als Gegner zu betrachten. Der ordnungswie europapolitisch richtige Weg ist es, wenn wir uns die disziplinierenden Kräfte der Märkte klug zunutze machen, um die Regierungen der Euro-Zone zu einer nachhaltigen Haushaltspolitik anzuhalten.

Zweitens, wir müssen Europa die Finanzverfassung geben, die es braucht. Dazu gehören die richtigen Anreize für große Anleger, um sie zu mehr Augenmaß und weniger schädlichen Übertreibungen zu veranlassen. Der Finanzmarkt ist noch nicht hinreichend eingeeht: Wir brauchen solide, mindestens auf europäischer Ebene angelegte Eigenkapitalregelungen für Finanzinstitute und eine starke Bankenaufsicht. Nur so können wir künftigen Finanzblasen und Schuldenkrisen vorbeugen. Auch der Aufbau einer unabhängigen europäischen Rating-Agentur muss weiter vorangetrieben werden.

Drittens, ohne Wachstum bleibt eine Stabilitätskultur auf Dauer unfruchtbar; deshalb brauchen wir einer Strategie für mehr Wettbewerbsfähigkeit in Europa. Zu einer solchen Strategie gehört, dass wir in den anstehenden EU-Haushaltsverhandlungen für die Jahre 2014-2020 die Mittel spürbar umsteuern: mehr Investitionen in Bildung, Forschung, Infrastruktur, weniger in die Subventionierung. Das werden alles andere als einfache Verhandlungen, aber wenn wir es mit der Wettbewerbsfähigkeit Europas ernst meinen, müssen wir diesen Weg konsequent beschreiten.

Viertens, um die Schuldenspirale zu durchbrechen und den Weg in eine echte Stabilitätsunion zu schaffen, reichen die bisher unternommenen Schritte nicht aus. Wir müssen den Stabilitätspakt

weiter stärken in Richtung automatischer Sanktionen. Vor allem aber müssen wir dem Grundsatz, dass sich Solidarität und Solidität gegenseitig bedingen, echten Biss geben. Einsichtsrechte und Empfehlungen reichen nicht aus. Staaten, die in Zukunft die Solidarität des Rettungsschirms in Anspruch nehmen wollen, müssen in dieser Zeit der europäischen Ebene verbindliche Durchgriffsrechte in ihre Haushaltsentscheidungen einräumen.

Eine Änderung der europäischen Verträge wäre der klarste Weg, größere haushaltsrechtliche Verbindlichkeit zu erreichen und dabei die grundsätzliche Einbeziehung der EU-Institutionen zu gewährleisten. Wir müssen die Konstruktionsdefizite des Maastrichter Vertrages von 1991 überwinden. Das ist eine gewaltige Aufgabe. Sie jetzt anzupacken, ist aber nach unseren Erfahrungen der letzten zwei Jahre fundamental notwendig.

Sollte die Zeit für einen solchen Schritt trotz der Krise noch nicht für alle reif sein, dann müssten die Euro-Länder vorangehen, etwa im Rahmen eines völkerrechtlichen Vertrages. Dabei sollten wir immer das Ziel vor Augen haben, einen solchen Vertrag später in die EU-Verträge zu überführen, so wie es in der Vergangenheit auch beim Schengener Abkommens über die Reisefreiheit gelungen ist. Eines steht fest: Wir können nur dann erfolgreich vorangehen, wenn wir auch die Frage der demokratischen Legitimation überzeugend beantworten.

Das ist die Straßenkarte, der wir jetzt folgen sollten. Dieser Weg wird uns noch große Anstrengungen abverlangen. Trotzdem haben wir allen Grund, die Errichtung der Stabilitätsunion mit Zuversicht und Selbstvertrauen voran zu bringen. Wir alle haben dabei viel zu gewinnen. Das machen wir uns in dieser Zeit der Krise viel zu selten klar. Stärken wir den Euro als weltweite Reservewährung, eröffnet uns das gewaltige Vorteile im Wettbewerb.

Vor allem müssen wir jenseits der Zumutungen der Krise das große Bild sehen: Nur ein handlungsfähiges Europa auf festem wirtschaftlichem Fundament kann die Herausforderungen bewältigen, vor die uns die Globalisierung stellt. Allein ist kein europäischer Staat diesen Herausforderungen gewachsen. Wenn wir die Europäische Union nicht hätten, müssten wir sie deshalb heute erfinden als Antwort unseres Kontinents auf die Globalisierung.

Seit dem Ende des Kalten Krieges erleben wir eine gewaltige Verschiebung der Gewichte in unserer Welt. Der Anteil der Europäischen Union an der Weltbevölkerung geht zurück. 500 Millionen Europäer

machen heute nur noch sieben Prozent einer beständig wachsenden Weltbevölkerung aus. 1989 erwirtschaftete Deutschland noch eineinhalb mal so viel wie China. Heute ist Chinas Bruttosozialprodukt doppelt so hoch wie das Deutschlands.

Wir erleben den Auftritt neuer Spieler auf der Weltbühne. In den boomenden Metropolen der aufstrebenden Gesellschaften kommen immer breitere Bevölkerungsschichten zu Wohlstand und erheben Anspruch auf Teilhabe und Mitsprache. Das gilt besonders für die BRICS-Staaten – Brasilien, Russland, Indien, China, Südafrika. Dieses Kürzel gehört längst nicht mehr zum Fachjargon der Investment-Banker. Es ist zum Markenzeichen für aufstrebende Märkte und Mächte geworden. In den letzten zehn Jahren hat sich das niederländische und deutsche Handelsaufkommen mit diesen Ländern vervielfacht.

Diese Umwälzung geht einher mit der Entwicklung einer globalen Mittelklasse, deren Vorstellungen von wirtschaftlicher und politischer Teilhabe sich oft gar nicht so stark von unseren unterscheiden. Das erleben wir in diesen Monaten gerade in unserer Nachbarschaft, ob in Nordafrika, in der arabischen Welt oder in Weißrussland. Wir werden Zeugen einer Globalisierung der Werte.

Wir sehen, wie Millionen von Menschen aller Unterdrückung zum Trotz für Freiheit und faire Lebenschancen auf die Straßen gehen. Und wir spüren, dass ihre Forderungen gar nicht so verschieden von dem sind, wofür mutige Europäer, wie zum Beispiel 1989, immer wieder gekämpft haben. Diese Erfahrung muss unseren Blick auf die Möglichkeiten lenken, die in den Umbrüchen unserer Zeit stecken.

Die Entstehung neuer Kraftzentren müssen wir als Chance begreifen, gemeinsam den Herausforderungen der Globalisierung zu begegnen. Das gilt für Klimaschutz und Energiepolitik genauso wie für den Umgang mit Migration und die Bekämpfung des Terrorismus.

Deshalb müssen wir Europäer die aufstrebenden neuen Mächte in stärkerem Maß als bisher als strategische Partner begreifen. Wir müssen sie in die Verantwortung nehmen, globale Ordnungspolitik auch als ihr eigenes Anliegen zu begreifen.

Eine solche weltweite Ordnungspolitik brauchen wir dringender denn je. Dabei ist Pionierarbeit zu leisten. Bewährte Musterlösungen gibt es nicht. Sicher ist nur, dass die Vereinten Nationen mit ihrer weltumspannenden Legitimität eine Schlüsselrolle spielen müssen. Was Global Governance darüber hinaus heißen soll, müssen wir Schritt für Schritt gemeinsam ausbuchstabieren.

Wo wir neue strategische Partnerschaften begründen, ist das keine Abkehr von alten Freunden. Das Gegenteil ist der Fall. Wir müssen neue Partnerschaften fest in einen europäischen Rahmen einbetten.

Das wird uns nur gelingen, wenn wir die strategischen Partnerschaften der Europäischen Union mit handfesten Inhalten füllen. Zusammen mit der Hohen Vertreterin für die Gemeinsame Außen- und Sicherheitspolitik Catherine Ashton müssen wir deshalb einen gemeinsamen Plan ausarbeiten, wie Europa neuen Gestaltungsmächten künftig gegenüberzutreten soll. Wir müssen uns über gemeinsame Ziele und Strategien verständigen, die wir dabei verfolgen. Nur auf diesem Weg werden wir Europa in die Lage versetzen können, weltpolitisch mit einer Stimme zu sprechen.

Als Stabilitätsunion kann die Europäische Union selbst globale Gestaltungsmacht sein. Das ist Vision, an der wir uns orientieren müssen. An ihr müssen wir in der Bewährungsprobe dieser Monate festhalten. Gerade jetzt müssen wir das politische Projekt Europa voranbringen und die Debatte über eine neue Verfasstheit Europas aufnehmen.

Die Niederlande und Deutschland haben dabei eine wichtige Rolle zu spielen. Wir sind Europäer der ersten Stunde. Gemeinsam haben wir die Römischen Verträge unterzeichnet. Wir haben zusammen die Schengen-Regeln zur Reisefreiheit aus der Taufe gehoben. Wir haben in Maastricht Seite an Seite die Währungsunion begründet.

An diese große Tradition müssen wir jetzt anknüpfen und das nächste Kapitel der europäischen Einigung schreiben. Mit unseren Freunden in Frankreich, Polen und den anderen Staaten Europas müssen eine europäische Stabilitätsunion als globale Gestaltungsmacht errichten.

Das ist mehr als ein Akt alter Verbundenheit mit einem Europa, das uns sechzig Jahre des Friedens und des Wohlstands gebracht hat. Es geschieht aus der nüchternen Einsicht, dass wir den großen Umbrüchen unserer Zeit nur in einem geeinten und gefestigten Europa gewachsen sein werden. Dafür müssen wir arbeiten.

Dabei sollten wir uns von dem aufgeklärten und weltoffenen Geist leiten lassen, den die Societeit de Witte verkörpert.

Dr. **Guido Westerwelle** is sinds 1996 lid van de Duitse Bondsdag. Van 1994 tot 2001 was hij secretaris-generaal voor de Freie Demokratische Partei (FDP); aansluitend was hij tot 2011 partijvoorzitter van de FDP. Sinds oktober 2009 is hij minister van Buitenlandse Zaken.

Herman Van Rompuy

Toespraak bij de aanvaarding van de Otto von der Gablentzprijs op 18 april 2012

Het is een grote eer en vreugde deze prijs te ontvangen, in dit bijzondere gezelschap, een prijs vernoemd naar een zo fijnzinnig mens.

Ik heb Otto von der Gablentz nooit persoonlijk ontmoet – tot mijn spijt, en in tegenstelling, naar ik aanneem, tot velen onder U. Maar ik ken wel Von der Gablentz' geweldige reputatie, als inspirerend en gezaghebbend diplomaat, als erudiet cultuurdrager. Een man die in Nederland in de jaren 1980 het nieuwe Duitsland verpersoonlijkte. Een gezicht gaf. Die oud zeer wegnam. Niet met diplomatieke handigheidjes, maar, als mens, sprekend vanuit begrip voor de ander. Een man die zo de samenwerking tussen deze twee landen, twee buurlanden, een nieuwe vorm en impuls gaf. Zijn diepe belangstelling voor cultuur en debat hielp hem daarbij, heel natuurlijk. Von der Gablentz deed simpelweg, wat toen nog geen modewoord was: “publieksdiplomatie”. In België maakte Otto von der Gablentz naam in kleinere kring, vooral als bijzonder geliefde Rector van het Europa College in Brugge. (Twee van mijn medewerkers bewaren de beste herinneringen aan hem uit die periode.)

Zulk werk als waaraan Otto von der Gablentz zijn leven wijdde is ook vandaag nog uiterst belangrijk. Ook en juist tussen de landen in de Europese Unie.

De Europese Unie is niet alleen een apparaat in Brussel om de export van bloemen of kweektomaten te faciliteren... Neen, de Unie is in de eerste plaats een gezelschap van Europese landen die hebben besloten bepaalde dingen samen te doen. Een club, waarin het draait om relaties, om vriendschap, om goed nabuurschap ook.

Ik sta hier als Europeaan én Belg voor U, zoals Von der Gablentz altijd als Duitser én Europeaan voor u stond.

Recent trof ik een citaat van Raïssa Maritain, de vrouw van de grote filosoof. “Nos amis font partie de notre vie, et notre vie explique nos amitiés.” Vorige week las ik op eenvoudige plaquette in een Gemeentehuis ergens in België: “La compréhension et l’amitié entre

les peuples feront l'Europe." Begrip en vriendschap tussen de volkeren zullen Europa maken. Een zinnetje uit 1958. Zo eenvoudig kun je dat toen nog zeggen, in het jaar dat zes landen samen op weg gingen in één Economische Gemeenschap.

De onschuld en generositeit van toen is ver weg. Tegenwoordig beziet men de EU als bron van regelzucht, van bezuinigingen, van concurrentie op de arbeidsmarkt, van subsidiestromen – en worden de vrijheden en mogelijkheden die de Unie ook biedt, aan studenten, ondernemers, consumenten, reizigers als haast vanzelfsprekend beschouwd.

De mooie gedachte 'Europa' kromp in tot 'Brussel' en die oorspronkelijke kern, het samen-leven van landen en bevolkingen op ons oude continent, is langzaam uit het zicht verdwenen. En toch...: "Begrip en vriendschap tussen de volkeren zullen Europa maken." Ook vandaag.

Vertrouwen is daarbij het sleutelwoord. Vertrouwen wekken en vertrouwen herwinnen. Tussen regeringen; en tussen mensen. Het is moeilijk in een tijd van wantrouwen. De meesters van het wantrouwen (Marx, Nietzsche en Freud) hebben hun werk goed gedaan.

Natuurlijk is de situatie nu heel anders dan vijftig jaar geleden. Het lot van de Europeanen vandaag is in velerlei opzicht hechter verklonken dan ooit. Mede door het werk van de Unie zelf. Zij is slachtoffer van haar eigen succes. De integratie is diep doorgedrongen in het dagelijkse leven. We zien de voordelen maar ook de nadelen – en in deze kritische tijd vooral nadelen.

Het is één ding om met zes buurlanden een markt voor landbouw- en industrieproducten te delen... Het is een heel ander ding om met bijna 30 landen samen in de wereld op te trekken en met 17 landen één munt te delen. Zeker dat laatste vraagt nog veel meer onderling begrip en vertrouwen.

Samen-leven van volken en staten is zoals het samenleven van mensen: het vraagt een inspanning. 'Liefde is een werkwoord'. Elkeen moet rekening houden met de ander, zoals in een partnerschap of een huwelijk. Ook in de Eurozone zijn wij samen, 'for better and for worse'.

Dat hebben we zeker de afgelopen twee jaar ervaren in de staatschuldcrisis. In die crisis ontstond het besef hoezeer wij allen in de Eurozone met elkaar verweven en dus van elkaar afhankelijk zijn geworden. Hoe de staatschuld, een huizenbubbel, een pensioen-

hervorming in het ene land (of het uitblijven ervan), een directe impact heeft op banen of spaargeld in een ander land. We wisten dat misschien al wel theoretisch, dat we in de Economische en Monetaire Unie in bepaald opzicht elkaars binnenland zijn geworden, maar door de crisis weten we het ook praktisch. Dat was niet altijd een aangename ontdekking, ik geef dat graag toe. En het heeft ook Europa er bij de mensen niet populairder op gemaakt. – Ik kom daar zo dadelijk op terug.

Maar eerst wil ik iets meer, ook vanuit mijn eigen ervaring, over de staatsschuldcrisis zeggen. Die crisisperiode viel vrijwel samen met mijn eerste termijn in het ambt van vaste voorzitter van de Europese Raad. Ik zeg in voorzichtigheid: er is geen causaal verband tussen beide..! Geen ‘cum hoc, ergo propter hoc’.

Wel heeft de staatsschuldcrisis vanaf begin 2010 vorm gegeven aan de rol die ik vervul. Gebeurtenissen drijven immers vaak de politiek. Ik heb de duur van mijn ambt van vaste Voorzitter willen benutten, om in de zware storm een gezamenlijke richting aan te houden, op het hoogste niveau. Daarin zie ik mijzelf (en Ben Knapen refereerde er al aan) als ‘hoeder van het vertrouwen’. Zorgen voor wederzijds begrip tussen de regeringsleiders, zoals ze 6 of 7 maal per jaar samen om tafel komen om besluiten te nemen. Als zij elkaar niet vertrouwen, wat kunnen wij dan van de bevolkingen verwachten? Leiders moeten hierin voor-gaan. Daarom ben ik blij dat aan onze Europese tafel dat vertrouwen er is.

Dat was ook nodig. De eurocrisis was – en is in zekere zin nog – een crisis zonder weerga qua hevigheid en omvang. Onze munt werd en wordt hardhandig op de proef gesteld. De euro was dan ook in het leven gekomen met twee geboortedefecten, met onvoldoende toezicht (dat dan ook nog eens tandeloos werd toen in 2003 twee grote landen het Stabiliteitspact onderuit haalden) en met onvoldoende reactievermogen in crisistijd. Onvoldoende discipline maakte het een munt voor goed weer. Zo kwam het dat we midden in de storm ons schip moesten repareren.

Er waren drastische besluiten nodig. We hebben geprobeerd de wortels van de crisis aan te pakken. In elk land overdreven schulden en tekorten wegwerken. Onze economieën weer meer concurrerend maken. En ook in staat zijn de crisis het hoofd te bieden. Uit die interdependentie, die verwevenheid hebben we de lessen getrokken. Het is een lang traject van institutionele hervormingen gewor-

den. Verantwoordelijkheid en solidariteit waren de sleutelwoorden. Met als resultaat: Strengere sancties. Beter toezicht, zowel op de begrotingen maar ook (en dat is nieuw) op de economieën. De oprichting van financiële noodfondsen. Structurele hervormingen van de economieën, arbeidsmarkten en pensioenstelsels. Verscherpt banktoezicht. Enzovoort.

Voor sommige journalistieke waarnemers leken het allemaal kleine stappen, maar wie terugkijkt over de volle periode van twee jaar en al die kleine stappen optelt komt tot een heel andere conclusie. De Unie is vandaag onvergelijkelijk veel beter in staat dan 3 jaar geleden met schokken te voorkomen en op te vangen.

Als hoeder van de eenheid van de 27 lidstaten heb ik er altijd op gehamerd, en ervoor gezorgd, dat alle lidstaten en alle instellingen bij dit werk zijn betrokken. Europese besluiten mogen geen zaak van winnaars en verliezers zijn. Elk lid van de Europese Raad moet de besluiten steunen en in zijn eigen land kunnen verdedigen, of het nu hier in de Tweede Kamer is of in het Griekse Parlement. Daartoe is tijd nodig, en – opnieuw – vertrouwen.

De crisis die we thans doormaken, mag zich nooit meer herhalen. Dat beschouw ik als een van de voornaamste uitdagingen zijn in mijn tweede ambtstermijn. Maar er moet meer gebeuren.

Het woord 'Europa' was lang een teken van hoop, en stond gelijk met vrede en voorspoed. Tijdens de recente crisis is die gelijkschakeling onder druk komen te staan. Voor sommigen is 'Europa' een scheldwoord geworden. Het is een grote taak ervoor te zorgen dat Europa opnieuw een symbool van hoop wordt. Een symbool van een betere toekomst voor ons allemaal; samen.

Daarover wil ik tot slot enkele opmerkingen maken.

Ten eerste. We mogen het emotionele, psychologische effect van de crisis niet onderschatten.

Onze landen hebben twee dramatische vertrouwensschokken gekend. In 2008-2009: de kredietcrisis en het vertrouwen in de banken. (En als ik de kranten lees, zie ik dat u ook hier in Nederland nog worstelt met de politieke verwerking van de kredietcrisis ...). In 2010-2011: de eurocrisis en het vertrouwen in de munt. Niet in de waarde maar in zijn bestaan zelf. We hebben, als gezegd, Europawijd er hard aan gewerkt deze klappen te boven te komen.

Toch zal het tijd vergen dit onderliggend vertrouwen – van consumenten, van investeerders, van het publiek – weer te herstellen. Om de mensen weer te verzoenen met hun munt. Hier geldt toch in de eerste plaats de moraal van de resultaten. We moeten duidelijk maken, aan consumenten, aan investeerders, aan belastingbetalers, dat de euro onomkeerbaar is en dat deze crisis definitief overwonnen zal worden. En een terugkeer van het vertrouwen heeft op zichzelf al positieve effect op de economische groei. Zeker in landen zoals Nederland waar de lichte recessie inderdaad vooral een vertrouwenskwestie.

Tweede punt. In de eurocrisis is Europa voor landen aan beide zijden van het debat een boosdoener. In crediteurlanden leeft het gevoel dat de EU “ons hardwerkende burgers” (ik spreek nu in de clichés) doet opdraaien voor corruptie en wanbeheer aan de zgn. Méditerranée. Men mag er weliswaar aan herinneren dat het slechts leningen betreft, voorwaardelijke leningen, die de Duitse of Nederlandse belastingbetaler nog geen cent hebben gekost (integendeel!), maar dat zal weinig indruk maken, en het is waar dat er een risico in het spel is.

In debiteurlanden daarentegen krijgt de EU de schuld van bezuinigingen, van de uitholling verzorgingsstaat. Dit is natuurlijk onterecht: een schuld van 160 procent BNP, een overheidstekort van 15 pct. BNP is hoe dan ook onhoudbaar (ik noem de Griekse cijfers) – EU of geen EU.

Ook hier is het terugwinnen van vertrouwen een zaak van lange adem.

Tot slot van dit dankwoord wil ik een derde gedachte met u delen – een gedachte die wellicht raakt aan een deel van het ongenoegen over de Europese Unie (zoals het nu bijna zeven jaar geleden, in het referendum van 2005, ook in Nederland zeer luid te horen was). En waar we iets aan kunnen doen.

We hebben Europa vanaf het begin vormgegeven als ‘ruimte’ en misschien onderschat hoezeer mensen ook behoefte hebben aan een ‘plek’. Een plek om zich thuis te voelen.

Het onderscheid tussen beide termen plek en ruimte – in het Frans ‘place’ en ‘espace’ – is onder meer door de Franse denker Michel de Certeau uitgediept. Plek of plaats staat in verband met een orde. Een ordening van elementen. Zo kunnen er niet twee dingen op dezelfde plaats zijn. Plek geeft stabiliteit, zekerheid. Daarentegen

staat ‘ruimte’ in verband met beweging. Het draait er om richting, om tijd. Niet om zekerheid en voorspelbaarheid, maar om mogelijkheid.

U voelt misschien al hoe deze abstracte noties op het werk van de Unie passen.

Europa is opgezet als een markt, een ruimte van vrij verkeer, voor goederen, kapitaal, personen, diensten. Grenzen opheffen, dat was de Europese handeling bij uitstek. Vrijheden en kansen scheppen voor individuen om dingen te ondernemen. En wat een energie is er in die 50 jaar niet in gestoken, door regeringsleiders, ministers, euro-commissarissen, parlementariërs, rechters, wat een strijd is er niet geleverd, om van Europa een ruimte te maken!

Opeenvolgende Nederlandse regeringen en politici speelden hier een aanjagende rol in: denk aan minister Jan Willem Beyen die het plan voor de markt bedacht – maar mijn landgenoot Paul-Henri Spaak was handiger en ging met de eer strijken!

Voor Europa-als-plek was minder aandacht. De Gemeenschap was immers opgericht vanuit een élan van beweging. Deze naoorlogse mentaliteit paste bovendien prima bij de jaren van economische expansie, van algemeen toenemende welvaart en in een alleszins stabiele politieke situatie (ondanks of juist dankzij de Koude Oorlog). Maar die wereld van voor 1989 bestaat niet meer. Het begrip “mondialisering” vat hoe de economische ruimte de wereld ging omspannen. Deze werd steeds minder als kans en meer als bedreiging gezien, waartegen men om “bescherming” vraagt.

Is Europa een plek van veiligheid en zekerheid? De Unie werkt daar op zichzelf hard aan – samen strijdend tegen illegale immigratie of tegen georganiseerde misdaad. Maar toch domineert in de beeldvorming het idee van een Unie die, juist door een ruimte te openen, onzekerheid en onveiligheid juist vergroot. Die onwelkome concurrentie brengt. Of denk ook aan de weerstand die in uw land heerst tegen de uitbreiding van de Schengenruimte met Roemenië en Bulgarije. Hoewel Nederland daarmee alleen staat in de Unie.

Hoe dan ook werken de opeenvolgende uitbreidingen destabiliserend. Mensen in West-Europa hebben wellicht het gevoel, zeker sinds 2004 toen 10 landen ineens toetreden: “maar waar houdt die Unie dan op?” Zolang er steeds nieuwe landen in de wachtkamer zitten, zal het inderdaad moeilijk zijn om een gevoel van plek te ontwikkelen. De Unie heeft het moeilijk een grens te trekken. Omdat de landen het er onderling niet over eens zijn waar die zou moeten lopen. Maar ook

omdat we het onszelf bijna niet toestaan te zeggen: tot hier en niet verder. Het onvermogen een lijn te trekken is een uiting van nobele wens tot openheid naar de buitenwereld, maar we betalen er ook een publieke prijs voor. In de Europese Raad zelf bestaat gelukkig een grote bereidheid om bijvoorbeeld een Europees perspectief te bieden aan de landen van de Westelijke Balkan; daar merk ik niets van 'uitbreidingsmoetheid'. Maar ooit zullen we die duidelijkheid over een eindpunt moeten geven, aan onze burens en aan onszelf.

Maar gewoonweg toegeven aan 'Angst' werkt verlamdend. Het antwoord is niet terugplooiën in de burcht Europa. Wij moeten een open, offensief en innovatief continent blijven. Als we dat na de oorlog niet waren geweest, waar zouden we dan vandaag staan? Angstige mensen zijn snel verteerd door wantrouwen, door een gebrek aan zelfvertrouwen. Wij mogen daar niet aan toegeven. Zeker de leiders niet.

Otto von der Gablentz wilde een hechtere band smeden tussen de volken in Europa. Hij wilde niet dat ze allemaal op elkaar gingen lijken. Het is het verschil tussen een-ording en samen-leven.

Vaak heeft men de Europese Unie vergeleken met een huis. Mij overtuigt dit beeld niet. We zitten in dit beeld misschien iets te dicht op elkaar. Onze Unie moet zowel ruimte bieden als een plek zijn.

Wat dacht u daarom van de metafoor van de straat? Europa als een straat, met momenteel 27 huizen. Die elk zichzelf zijn, maar ook dingen samendoen. Relaties tussen burens, en vrienden. Interesse en begrip voor elkaar. Voor allen in de straat. En de ramen open houden.

Geen doodlopende straat. Geen steegje aan de rand van het Euraziatische continent. Een bruisende straat: ons Europa.

Herman Van Rompuy is sinds 2009 de eerste permanente voorzitter van de Europese Raad, informeel ook wel President van Europa genoemd. Tussen 2008 en 2009 was hij premier van België.

De hier opgenomen toespraak werd op 18 april 2012 gehouden ter gelegenheid van zijn onderscheiding met de Otto von der Gablentzprijs. Dit is een Nederlandse onderscheiding die iedere twee jaar wordt verleend door de Stichting Otto von der Gablentzprijs aan een

persoon die zich heeft ingezet voor Europa of voor het bevorderen van de betrekkingen tussen Duitsland en Nederland. Naamgever van de prijs is oud-diplomaat Von der Gablentz, die zich onder andere als rector van het Europa College te Brugge heeft ingezet voor de Europese gedachte.

Tom de Bruijn

De rol van Duitsland op het Europese toneel

De columnist Charlemagne deed enkele maanden geleden een trefende uitspraak in *The Economist* over de Frans-Duitse as: Frankrijk heeft Duitsland nodig om zijn zwakte te verbergen, Duitsland heeft Frankrijk nodig om zijn kracht te camoufleren. Deze kernachtige observatie toont niet alleen de huidige machtsverhoudingen binnen Europa aan, zij laat ook zien dat de positie van Duitsland in de Europese Unie de afgelopen jaren grondig is veranderd. Vanaf de oprichting van de Europese Gemeenschappen in de jaren '50 van de vorige eeuw was de Europese integratie zowel middel als doel voor Duitsland. Middel om Duitsland weer een plaats aan tafel te geven, doel om Duitsland voor altijd krachtig in Europa in te bedden.

De opeenvolgende Duitse Bondskanseliers, en in het bijzonder Konrad Adenauer, Helmut Schmidt en Helmut Kohl, hebben met grote overtuiging die politieke lijn gevolgd.¹ De totstandkoming, na de Duitse eenwording, van de Monetaire Unie bij het Verdrag van Maastricht, nu twintig jaar geleden, was een van de meest concrete resultaten van deze politiek. De invoering van de euro, het opgeven van de D-Mark, was dan ook in eerste instantie geen economische keuze, maar een politieke zet.

Met het bondskanselierschap van Gerhard Schröder is er evenwel een duidelijke kentering gekomen. Illustratief in dat opzicht is niet alleen het verzet tegen de oorlog van George W. Bush in Irak, waardoor de Europese Unie ernstig gespleten werd, maar ook de schending van het Stabiliteits- en Groeipact in 2003, waardoor het vertrouwen in de Europese rechtsorde werd geschaad. In beide gevallen werden de Duitse standpunten sterk bepaald door binnenlandse politieke en electorale overwegingen, die de voorrang kregen boven Europese.

De komst van Angela Merkel leek aanvankelijk een terugkeer naar een meer pro Europees beleid in te luiden, inclusief meer aandacht voor de kleine lidstaten. De krediet- en de schulden crisis heeft de Bondskanselier echter in een moeilijke positie gebracht, waarin zij voortdurend laveert tussen wat in de EU eigenlijk noodzakelijk is

om de crisis op te lossen en wat zij denkt dat politiek en maatschappelijk haalbaar is in Duitsland. Dat levert een weinig consistent en doeltreffend beleid op. Sterker, de vraag is gerezen of de diepe Europese overtuiging plaatsmaakt voor de wens Duitsland een doorslaggevende positie in Europa te laten innemen. Anders gezegd: wordt de stelling van Helmut Kohl dat Europa niet Duits, maar Duitsland Europees moet worden, thans omgedraaid?

De Europese Commissie opzij gezet

Als men de afgelopen paar jaar in ogenschouw neemt, vallen enkele wijzigingen in de traditionele Duitse standpunten op. *Allereerst* kan worden geconstateerd dat, bij de institutionele vormgeving van de oplossingen die werden aangedragen om de schulden crisis te beteugelen en de Eurozone in de toekomst crisisbestendig te maken, de *Europese Commissie* zoveel mogelijk op een zijspoor is gezet. In het verleden bood Duitsland stelselmatig weerstand tegen Franse en Britse pogingen de Europese samenwerking op een meer intergouvernementele leest te schoeien. Berlijn streefde met sterke Europese instellingen naar een Europese Unie die minder bestuurd wordt op basis van politieke macht en meer op institutionele *checks and balances*. Daarbij werd niet alleen groot belang gehecht aan een goed functionerende Europese Commissie, maar ook aan een betekenisvolle rol voor het Europees Parlement. Meer dan veel andere lidstaten, en zeker dan Frankrijk, heeft Duitsland bij de achtereenvolgende verdragswijzigingen geijverd voor versterking van de positie van de Commissie en het Parlement.

Interessant in dit verband is dat de Bondsrepubliek in Brussel ook minder belangstelling toonde om belangrijke functies te vervullen in de bestuurlijke organen, zoals de Commissie, en veel meer inzette op een kwalitatief goede en actieve vertegenwoordiging in het Europees Parlement (EP). Dat gold voor alle Duitse politieke partijen, in het bijzonder de christen- en sociaal-democraten.

Ging Duitsland bestuurlijke functies liever uit de weg, omdat die meer met machtsuitoefening werden geassocieerd? Speelden Duitsers liever een prominente rol in het EP, omdat deze instelling het symbool is van democratie op Europees niveau? Hoe dan ook, feit is wel dat Duitsland, in tegenstelling tot Frankrijk, nauwelijks pogingen ondernam om bestuurlijke sleutelposities door krachtige persoonlijkheden van de eigen nationaliteit te laten bezetten, terwijl Duitsers in

het EP wel altijd een prominente rol hebben vervuld (en trouwens nog steeds vervullen).

In tegenstelling tot deze vaste lijnen heeft Berlijn er de laatste tijd alles aan gedaan de positie van de Europese Commissie bij de crisisbeheersing tot een minimum te beperken. Voor het eerst werd dit helder bij de opzet van het tijdelijke noodfonds, het EFSF.² Deze constructie naar Luxemburgs recht was een Nederlandse uitvinding, die tegemoetkwam aan de Duitse blokkade om de Commissie een centrale rol te laten vervullen in de uitvoering van het Fonds.³ Ook bleef niet onopgemerkt dat het voorzitterschap van de *Task Force*, die in mei 2010 werd ingesteld om na te denken over versterking van de Europese regels over begrotingsdiscipline, in handen werd gelegd van Herman Van Rompuy en dat de Commissie daarbij in een ondergeschikte positie werd gemanoeuvreerd. Later, bij de onderhandelingen over het permanente noodfonds, het ESM (European Stability Mechanism), werd deze lijn doorgetrokken.⁴

Tegelijkertijd met het ecarteren van de Commissie, zorgde Berlijn ervoor dat geen enkele belangrijke beslissing door beide Fondsen kan worden genomen zonder Duitse instemming. Bovendien werd de Duitser Klaus Regling aangesteld tot directeur van het EFSF, en naar verwachting zal hij ook het ESM, zodra dat in werking is getreden, gaan leiden.

Duitse terughoudendheid bij de vervulling van invloedrijke functies lijkt dus verleden tijd.⁵ Vanwaar deze argwaan tegen de Commissie en de wens alle besluitvorming te willen controleren? Heeft Duitsland geen vertrouwen meer in het bestuurlijk vermogen van de Commissie en is dat wantrouwen structureel of conjunctureel? Met andere woorden, is er geen geloof meer in de instelling als zodanig of is het vertrouwen in haar voorzitter, Jose Manuel Barroso, in het geding? Of misschien wel beide?

Publieke opinie en politieke weerstand roeren zich

Ten tweede valt op dat Duitsland in de crisis voortdurend heeft gekozen voor oplossingen die niet zozeer op een rationele analyse waren gebaseerd, maar vooral werden ingegeven door een mix van orthodoxe economische opvattingen, binnenlands-politieke motieven en maatschappelijke emoties. Daar die oplossingen in de praktijk niet, onvoldoende of zelfs averechts werkten, moesten ze voortdurend worden aangepast of teruggedraaid. Rationeel zou zijn geweest de

Grieken zo snel mogelijk uit de brand te helpen. Het probleem kon dan in omvang beperkt blijven en besmettingsgevaar kon worden vermeden. Maar hulp aan de Grieken kon op weinig sympathie van de publieke opinie rekenen, terwijl Berlijn vreesde dat gezwinde actie de druk op de Griekse regering zou verminderen om stevige bezuinigingsmaatregelen te nemen. Bovendien stond een strikte interpretatie van het Verdrag van Lissabon, in het bijzonder de *no bail out*-clausule, in de weg. Tegelijkertijd was Duitsland bang dat snelle hulp ook andere lidstaten het idee zou geven dat zij een loopje konden nemen met hun begrotingsbeleid.⁶

Op zich zelf waren dit allemaal geen opvattingen zonder grond, maar het lange wachten verergerde de crisis en leidde er uiteindelijk toe dat het hulppakket veel omvangrijker werd. Tekenend is ook dat Bondskanselier Merkel er later, onder politieke druk vanuit de *Bundestag*, op insisterde dat de banken zouden meebetalen aan de herstructurering van de Griekse schulden, toen die onvermijdelijk bleek. Dit terwijl vooral de Europese Centrale Bank (ECB) ervoor had gewaarschuwd dat deze gedwongen *private sector involvement* (PSI) ertoe zou leiden dat ook de financiële markten hun vertrouwen gingen verliezen in de volledige afbetaling van andere overheidsschulden, zoals die van Italië, en zo de crisis nog vergrootten.

Nadat de PSI in de Frans-Duitse verklaring van Deauville (18 oktober 2010) als principe was opgenomen en toen het daarna als beleidsinstrument zijn weg vond in de conclusies van de leiders van de eurozone, moest, toen de voorspelde reacties van de markten niet uitbleven, alles in het werk worden gesteld om duidelijk te maken dat het beginsel alléén op Griekenland van toepassing was en géén precedent vormde. Maar de Bondskanselier stond niet alleen onder druk vanuit de publieke opinie en de politiek; ook werd haar handelingsvermogen beperkt door de (vrees voor) mogelijke uitspraken van het Duitse Constitutionele Hof.

Zo wilde Angela Merkel slechts met de instelling van een permanent noodfonds instemmen op voorwaarde dat dit door middel van een wijziging van het Verdrag van Lissabon werd gelegitimeerd. Daarbij moest worden vastgelegd dat alleen in ‘uiterste nood’ en om de ‘stabiliteit van de eurozone in haar geheel te waarborgen’ van het Fonds gebruik kon worden gemaakt. Dit alles was nodig om iedere schijn te vermijden dat in strijd werd gehandeld met de *no bail out*-bepaling in artikel 125 van het Verdrag. De overige lidstaten zaten

na de moeizame ratificaties van het Verdrag van Lissabon niet te wachten op een verdragswijziging. Maar onder Duitse druk kwam die er toch. Bij de daaropvolgende onderhandeling over het permanente Fonds werd de lijn doorgetrokken en werd in de overeenkomst ter zake uitdrukkelijk vastgelegd dat het ESM alleen in uiterste nood mocht worden ingezet.

Preventieve actie werd dus onder Duitse druk verboden. Enkele weken later – de inkt van het ESM akkoord was nauwelijks droog – zag Berlijn uiteindelijk onder druk van de omstandigheden op de financiële markten toch in dat *precautionary measures*, zoals ook bij het IMF mogelijk, verstandig zijn. Vroegtijdig ingrijpen kan de financiële markten kalmeren en derhalve erger voorkomen. Nog voordat het ESM aan de nationale parlementen ter bekrachtiging werd voorgelegd, moest het dus alweer worden aangepast.

Dat gold overigens evenzeer voor het verbod op interventie door het Fonds op de secundaire markt voor overheidspapier. Dit verbod was door Duitsland afgedwongen, maar moest in tweede instantie worden ingetrokken. Ook Duitsland zag uiteindelijk in dat creativiteit en flexibiliteit belangrijker waren om de crisis op te lossen dan orthodoxie.

Intussen ging kostbare tijd verloren. Het vertrouwen van de financiële markten dat de Europese leiders er alles aan zouden doen de euro te redden, daalde keer op keer. Paradoxaal genoeg leidde die situatie ertoe dat de ECB een steeds actievare rol in de crisisbeheersing ging spelen. Dit tot weerzin van traditionele stromingen in Duitsland. Uit protest tegen het beleid van de ECB diende de Duitse directeur, Jürgen Stark, zelfs zijn ontslag in. Dit zijn slechts enkele voorbeelden. Zij hebben wel aanleiding gegeven tot *kritiek en twijfel*. Kritiek op het *zigzagbeleid* van Duitsland en twijfel aan de Europese gezindheid van Berlijn.

Het Bundesverfassungsgericht zet voetangels en klemmen uit

Het *derde* opmerkelijk verschijnsel in de verhouding tussen Duitsland en de Europese Unie – ik heb er al even aan gerefereerd – is de positie van het *Bundesverfassungsgericht*. Het Hof in Karlsruhe heeft de laatste jaren enkele uitspraken gedaan die de ruimte van de federale regering in de EU aan banden leggen. Kort gezegd komt het erop neer dat het Hof een rem heeft gezet op de overdracht van bevoegdheden naar Brussel. De Duitse rechters hebben zich daarbij geba-

seerd op de stelling dat de democratische controle en participatie op Europees niveau onvoldoende zijn gewaarborgd. Artikel 38 van de Duitse Grondwet verleent een fundamenteel democratisch recht aan iedere Duitse burger, dat hem of haar invloed verleent op het politieke besluitvormingsproces. Dat recht kan niet worden vervreemd. In theorie sluit het Hof niet uit dat zo'n recht op Europees niveau gegarandeerd wordt, maar feitelijk stelt het vast dat dit niet het geval is. Sterker, het Hof vindt dat het Europees Parlement die functie niet vervult, daar het niet de vertegenwoordiger is van het Europese volk. De manier waarop het EP is samengesteld is, naar het oordeel van het Hof, teveel gebaseerd op het principe van de gelijkheid van lidstaten en onvoldoende op dat van de gelijkheid van burgers.

Een belangrijke consequentie van de redenering van het Hof is dat democratische controle en participatie zich voornamelijk afspelen binnen de soevereine lidstaten. Het heeft dan ook in verscheidene uitspraken (o.a. over de verenigbaarheid van respectievelijk het Verdrag van Lissabon en het EFSF met de Duitse Grondwet) bepaald dat bij toepassing van enkele artikelen van het Verdrag of de inzet van het EFSF vooraf de uitdrukkelijke goedkeuring bij wet van de Duitse *Bundestag* en de *Bundesrat* (dan wel instemming van de budgettaire commissie) is vereist.⁷

Ook naar de toekomst werpt het Hof met zijn visie belemmeringen op tegen een verdere ontwikkeling van het Europese integratieproces. Weliswaar moet worden vastgesteld dat het Hof tot nu toe geen streep heeft gehaald door reeds gezette stappen, maar de gemarkeerde krijtlijnen zijn in de praktijk een belangrijke beperkende factor voor het beleid van de Bondsregering.

Verschillende geluiden

Al deze en Duitse invalshoeken en factoren hebben ertoe geleid dat onzekerheid ontstond over de vraag wat Duitsland nu precies wilde. Die indruk werd, zeker in de dagelijkse praktijk van Brussel, versterkt doordat de Bondsrepubliek, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, nooit een bijzonder strak en efficiënt gecoördineerd Europees beleid heeft gekend. Maar het was wel gebaseerd op enkele vaste uitgangspunten, die onder alle politieke partijen onomstreden waren.

Het gebrek aan dagelijkse coördinatie en interne afstemming betekende dat het *Bundeskanzleramt* op alle belangrijke kwesties de

kaarten nauw tegen de borst hield, zodat de Bondskanselier, zeker tactisch gezien, maximale speelruimte had bij de onderhandelingen tijdens de Europese Raden. Dit stelde hen in staat, zoals Helmut Kohl dat veelvuldig heeft laten zien, om op de doorslaggevende momenten dwarsliggers met ferme hand tot de orde te roepen dan wel compromissen tussen opponenten uit te werken. Zo nodig waren de Duitse leiders bereid daarbij diep in de geldbuidel te tasten. Het leverde Duitsland de reputatie van *Zahlmeister* van Europa op. Kortom, de zwakke interne coördinatie stelde de Bondskanselier in staat een sterke voortrekkersrol te vervullen op Europees niveau.

In de periode vóór de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon, toen de ministers van Buitenlandse Zaken nog deel uitmaakten van de Europese Raad, kon de Bondskanselier zo nodig ter plaatse zijn lijn afstemmen met zijn minister van Buitenlandse Zaken, die in de Duitse praktijk vrijwel altijd de leider van de (kleinere) coalitiepartner was. Nu de ministers geen zitting meer hebben in de Europese Raad, is dat niet langer mogelijk. Dit heeft zeker bijgedragen aan de recente irritatie tussen het *Bundeskanzleramt* en het *Auswärtiges Amt*. Maar in de afgelopen periode zijn ook spanningen zichtbaar geworden tussen de Bondskanselier en de minister van Financiën, Wolfgang Schäuble. Deze als zeer pro-Europees bekend staande partijgenoot van mevrouw Merkel werd enkele malen zelfs openlijk door haar teruggefloten.

Duits leiderschap gewenst maar ook gevreesd

De twijfel en onzekerheid over de Duitse bedoelingen hebben in de laatste episode van de schuldencrisis echter plaatsgemaakt voor vrees. Want kijkt men met enige afstand naar het verloop van de gebeurtenissen, dan lijkt het alsof Duitsland definitief het heft in handen heeft genomen. Toen de crisis eind 2009 met het Griekse begrotingstekort en enorme staatsschuld uitbrak, reageerde Duitsland traag en aarzelend. Daardoor ontstond twijfel aan de Duitse wil de euro overeind te houden. Ook leek Duitsland in die periode bereid belangrijke concessies te doen aan Frankrijk. Zo gaf mevrouw Merkel in oktober 2010 tijdens de Frans-Duitse top in Deauville de door haar gewenste mogelijkheid op van *automatische sancties* tegen landen die stelselmatig hun begrotingstekort uit de hand laten lopen (in ruil voor de eerder genoemde, en door president Sarkozy in eerste instantie afgewezen *PSI*). Dit tot grote teleurstelling van de Neder-

landse regering, die de instelling van automatische sancties tot een van haar prioriteiten had verheven.

Maar met het verloop van de crisis verzwakte de positie van Frankrijk, zeker toen de kredietbeoordelaars lieten merken dat de *triple A status* van Frankrijk op het spel stond.⁸ Die ontwikkeling heeft Parijs gedwongen mee te gaan in de Duitse opvattingen over begrotingsdiscipline. De resultaten van de bijeenkomst van december 2011 van de Regeringsleiders van de eurozone kunnen dan ook gezien worden als een Duitse overwinning.

Het nieuwe verdrag dat tussen de landen van de eurozone wordt gesloten (en waar andere EU-lidstaten zich bij kunnen aansluiten), ademt de Duitse geest van begrotingsdiscipline. De in Deauville nog opgegeven (vrijwel) automatische sancties komen er toch, landen worden verplicht in hun wetgeving een *Schuldenbremse* naar Duits voorbeeld op te nemen en het economisch beleid wordt strak gecoördineerd. Ook Parijs heeft zich hierin moeten plooien en de oproepen gericht aan Duitsland om de binnenlandse vraag te stimuleren zijn, althans voorlopig, verstomd.

Is de vrees hiermee bewaarheid dat Duitsland, dat het ook nog liet gebeuren dat het Verenigd Koninkrijk zich op de top van december 2011 isoleerde, de *strakke leider*, althans in economisch opzicht, van de EU is geworden en zijn wil oplegt aan de overige lidstaten?

Trendbreuk?

Hoe moet men dit alles nu duiden? Het zou onzin zijn te beweren dat vóór de eeuwwisseling in de Duitse politiek immer het Europees belang prevaleerde boven het nationale, en dat vanaf het nieuwe millennium het omgekeerde waar is. Is er niettemin sprake van een trendbreuk? En, zo ja, wat betekent dat dan voor de Europese Unie? Zeker is dat Gerhard Schröder en Angela Merkel een meer pragmatisch Europees beleid voeren dan hun voorgangers. Bondskanselier Schröder werd daarin nog gecompenseerd door een Europees bevlogen minister van Buitenlandse Zaken, Joschka Fischer van de Groenen, maar mevrouw Merkel wordt geflankeerd door Guido Westerwelle, wiens liberale FDP als gevolg van negatieve peilingen en de eurocrisis in verwarring is geraakt over haar Europese koers.

Dit toont ook aan dat er in de grote consensus die er de vorige eeuw in Duitsland heerste over het Europeabeleid, barsten zijn ontstaan. De bereidheid als grote nettobetaler de Europese begroting

ruimhartig te blijven financieren, staat onder druk; de mogelijke toetreding van Turkije is omstreden; en de aanpak van de schuldencrisis niet minder. Tegelijkertijd is de positie van Duitsland in Europa als gevolg van de omwenteling van 1989 fundamenteel gewijzigd. De uitbreiding tot 27 lidstaten heeft Duitsland in het hart van de Europese Unie geplaatst. De Europese Commissie en de Raad van Ministers van de EU zijn verzwakt uit de veranderingen gekomen; de Regeringsleiders in de Europese Raad vormen het centrum van de bestuurlijke macht.

De traditionele terughoudendheid van Duitsland met betrekking tot een meer intergouvernementeel geleide EU lijkt verleden tijd. Is dit een onvermijdelijke ontwikkeling die een verdere Europese samenwerking mogelijk maakt, zoals in de visie van Luuk van Middelaar?⁹ Of is er een fundamentele wijziging aan de hand, waarbij de Europese Unie, ondanks de verschillen in grootte tussen de lidstaten, van een samenwerkingsverband gebaseerd op een zeker *machtsevenwicht*, verandert in een meer *hegemoniaal systeem*? En, zo ja, is dat een situatie die Duitsland bewust nastreeft of een situatie waar het zich eigenlijk ongemakkelijk bij voelt?¹⁰ En is zo'n ontwikkeling houdbaar of zal zij leiden tot spanningen, die het systeem opnieuw tot aanpassingen zullen dwingen? Het is duidelijk te vroeg om antwoorden op deze vragen te geven. De werkelijke betekenis van de uitkomsten van de top van december 2011, een *kentering* of een *aberratie* die snel weer wordt hersteld, laat zich nog niet duiden.

Noten

- 1 Net als in Nederland werd in de Bondsrepubliek naast het Europese beleid een pro-Atlantische buitenlandse politiek gevoerd.
- 2 Het *European Financial Stability Fund*.
- 3 In de nacht van 8 op 9 mei 2011, toen de impasse over dit punt geen uitweg leek te hebben, bedacht Maarten Verwey van het Haagse ministerie van Financiën, het EFSF als *special purpose vehicle*.
- 4 Het *European Stability Mechanism*.
- 5 Het was in dit opzicht ook opmerkelijk dat Merkel haar zinnen zette op de functie van Secretaris-Generaal van de Raad en al een jaar voor het vertrek van de Fransman Pierre de Boissieu afdwong dat die zou worden opgevolgd door haar naaste adviseur en vertrouweling Uwe Corsepius.
- 6 De Duitse koers werd overigens ook door Nederland gevolgd.

- 7 Het gaat hierbij bijvoorbeeld om gebruikmaking van de *passerelle-bepaling*, die het mogelijk maakt op bepaalde terreinen zonder verdragswijziging bij besluit van de Europese Raad over te gaan tot besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid.
- 8 Uiteindelijk verlaagde kredietbeoordelaar Standard & Poor's op 13 januari 2012 de kredietstatus van Frankrijk inderdaad van triple A tot AA+.
- 9 Zie o.a. Luuk van Middelaar, *De Passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2009.
- 10 Misschien dat er ook een onderscheid is tussen uiteenlopende beleidsterreinen, bijvoorbeeld tussen het economische en het buitenlands-politieke?

Tom de Bruijn is sinds 2011 lid van de Raad van State. Hij was vele jaren in dienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken onder meer als directeur-generaal Europese samenwerking en laatstelijk van 2003-2011 als permanent vertegenwoordiger bij de Europese Unie te Brussel. Sinds 2011 is De Bruijn permanent fellow bij het DIA.

Dit artikel verscheen eerder in *Internationale Spectator*, Jaargang 66 nr. 3, maart 2012, p.132-136.

Ton Nijhuis

Duitsland tussen overwicht en overbelasting: zoeken naar koers in de Europese mist

Een ieder die vandaag de dag de Europese en buitenlandse politiek van Duitsland tracht te volgen, wordt het al snel draaierig voor de ogen. Het is lastig te duiden hoe de Duitse politiek zich momenteel ontwikkelt. Elke dag vallen in kranten en periodieken diametraal tegenovergestelde beoordelingen te lezen. De ene keer is Merkel te voorzichtig en te afwachtend, en dan weer is ze de ijzeren kanselier, de reïncarnatie van Bismarck. De politiek is fantasieloos en avontuurlijk, dirigistisch of vertoont juist een gebrek aan leiderschap. Deze *double bind* problematiek is overigens niet nieuw voor de Bondsrepubliek.

Vriend en vijand zijn het er wel over eens dat de Duitse buitenlandse politiek zich sinds de val van de Berlijnse Muur fundamenteel aan het veranderen is. Het is alleen lastig hierin een duidelijke richting te bespeuren. De gebrekkige koersvastheid die Duitsland thans laat zien, kan niet alleen op het conto van de stuntelende minister van buitenlandse zaken Guido Westerwelle worden geschreven, maar is ook het gevolg van een meer algemene onzekerheid over de rol die het land op de internationale Bühne dient te spelen. Een kompas lijkt te ontbreken. Sterker nog: het ontbreekt vooral aan een idee waar men naar toe wil. En zonder dat is zelfs het beste kompas nutteloos. Het beeld doemt op van een reis door de mist waarin langzaam en op zicht wordt gereden, van incident naar incident. De automatische piloot van multilateralisme, Atlantische betrekkingen en Europa is door een volledig veranderde omgeving na de Koude Oorlog ook niet meer betrouwbaar en effectief. 'Deutschland quo vadis?' is intussen de minst originele aanhef voor weer een nieuwe beschouwing van de Duitse buitenlandse politiek geworden. Onzekerheid en onenigheid over de richting waarin de Duitse politiek zich ontwikkelt of zou moeten ontwikkelen, gaan daarbij gelijk op. Traditioneel stond de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek vooral in het teken van 'nooit meer'. Deze leidraad werd vertaald in twee richtlijnen die onderling op gespannen voet kunnen staan, namelijk 'nooit meer alleen' en 'nooit meer oorlog'.

Multilateralisme moest een Duitse *Alleingang* voorkomen en werd hét kernbegrip van de Duitse naoorlogse politiek. Het was niet alleen een middel, maar ook een doel op zich zelf. Het werd zelfs een moreel begrip: multilateraal is goed en unilateraal is fout. De twee belangrijkste pijlers voor de inbedding van Duitsland in de westerse wereld waren de NAVO en de Verenigde Staten enerzijds en de Europese Unie en de Frans-Duitse as anderzijds.

Deze uitgangspunten zijn nog steeds van kracht, maar ze zijn in de sterk veranderde omgeving na de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Koude Oorlog in een ander daglicht komen te staan. Bovendien hebben zich nog twee andere tendensen voorgedaan die grote invloed hebben op de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek. Economische doelstellingen hebben een veel groter gewicht gekregen en de buitenlandse politiek is veel meer dan voorheen speelbal van de binnenlandse politiek.

Bekoelde liefde voor Europa

Wat betekent dit voor de Duitse Europese en buitenlandse politiek? Door de Europese integratie kon de Bondsrepubliek in een opmerkelijk korte tijd van een verwoest en gehaat land uitgroeien tot een welvarende en gerespecteerde staat. De liefde voor Europa was daarom in Duitsland altijd groter en van een andere kwaliteit dan die van de andere lidstaten. Europa was voor Duitsland een *Ersatznation*. Het was de motor van Europa en Duitsland was bereid daarvoor soms diep in de buidel te tasten. Na de eenwording bracht het land het ultieme offer om zijn onverminderde Europese *commitment* te bewijzen: het opofferen van wat François Mitterrand ook wel de Duitse atoombom noemde, namelijk de Duitse D-Mark. De ironie wil dat Frankrijk hiermee een Duitse dominantie hoopte te voorkomen, maar dat het nu Berlijn de teugels voor de Europese koers in handen geeft.

Is aan deze liefde voor Europa een einde gekomen? Volgens redacteur van de *Financial Times Deutschland* Wolfgang Proissl wel, getuige het spraakmakend essay met de titel *Why Germany fell out of love with Europe*, dat hij voor de Europese denktank Bruegel schreef.¹ Proissl staat in deze observatie niet alleen. Velen spreken hun zorgen uit over de snel om zich heen grijpende Europa-moeheid of euroscepticisme in Duitsland. Maar al te vaak wordt dit te simpel verklaard in termen van een veranderde gemoedstoestand van de Duitse bevolking, die niet langer de last van het verleden op haar schouders mee-

draagt en daardoor ook minder de bijzondere verantwoordelijkheid voor Europa voelt. Door deze 'normalisatie' van Duitsland komt de Europese normaliteit onder druk te staan, aangezien deze juist mogelijk werd gemaakt doordat Duitsland zich niet als een 'normaal' land gedroeg. Bovendien werd het voor Duitsland, gegeven de kosten van de eenwording en de lange tijd stagnerende economie, steeds moeilijker extra financiële offers te brengen om het integratieproces op gang te houden.

Maar voor een goed begrip van de bekoelde liefde moet ook naar de andere kant worden gekeken. De *liefdesverklaring* is welbeschouwd goeddeels *onbeantwoord* gebleven. Weinig landen hebben echt iets voor het federalistische ideaal van de Bondsrepubliek gevoeld. En zoals François Heisbourg terecht opmerkte: *You can't be a federalist on your own!*² Klagen over het afnemende Euro-gevoel in Duitsland zonder de hand in eigen boezem te steken, heeft iets hypocriets. Het gaat echter om meer dan een afgewezen liefde, het gaat ook over het nakomen van afspraken. Alle landen genoten de lage rente die dankzij het vertrouwen in de Duitse stabiliteit betaald moest worden. Zij spendeerden er in Duitse ogen soms op los, maar aan het gevoel verantwoordelijk te zijn voor het Europese project ontbrak het toch vaak. *Free rider*-gedrag dus, en Duitsland speelt nu graag de rol van slachtoffer.

Nu heeft de EU geen grote traditie in het nakomen van afspraken en heeft Duitsland, misschien ook uit schuldgevoelens, deze strengheid in het verleden ook niet afgedwongen. Berlijn grijpt echter de huidige crisis aan om de lidstaten te disciplineren, een klus die Merkel niet geheel aan de Europese Commissie toevertrouwt. Het gevolg van dit laatste was dat de Duitse politiek een duidelijke zwaai in de richting van een intergouvernementele politiek heeft gemaakt. Deze stuitte echter ook al snel op zijn grenzen, waardoor Merkel nu toch weer meer inzet op communautaire instituties. Een nieuw evenwicht heeft zich in de Duitse opstelling nog niet uitgekristalliseerd; het is nog steeds experimenteren en aftasten. In ieder geval gaat het in de Duitse zelfperceptie niet om het streven naar dominantie in Europa: 'wij willen Europa niet domineren', zo valt vaak van Duitse politici en diplomaten te horen, 'wij willen gewoon dat iedereen zich aan de afspraken en regels houdt.'

De strengheid en geringe toegeeflijkheid die het Duitse optreden nu kenmerkt, vallen natuurlijk niet los te zien van de stemming

onder de bevolking. De buitenlandse en Europese politiek is onderdeel van de binnenlandse politiek geworden. Besluiten worden nu meer dan vroeger genomen op basis van binnenlandspolitieke calculaties en economische kosten-batenanalyses. Lange-termijndoelstellingen raken hierdoor op de achtergrond.

Maatje te groot?

Sommige waarnemers van de Duitse politiek, zoals Ulrike Guérot en Mark Leonard, gaan nog een stap verder en vragen zich hardop af of Duitsland met zijn enorme economische potentieel en exportindustrie niet een maatje te groot is geworden voor het huidige Europa.³ Daarmee ontstaat in hun ogen een nieuwe variant van de aloude Duitse vraag: hoe kan Europa het Duitsland krijgen wat het nodig heeft? Europa vormde voor Duitsland de mogelijkheid weer een welvarende staat en gerespecteerde buur te worden. Duitsland zoekt nu zijn heil echter meer en meer buiten Europa. Het is het enige land in Europa dat op grote schaal naar China en andere opkomende economische grootmachten exporteert. Idealiter zou Europa een steun in de rug moeten zijn om deze mondiale (economische) ambities te verwezenlijken. In de huidige praktijk is Europa voor Duitsland echter eerder een blok aan het been, omdat te veel tijd, energie en geld aan het bezweren van Europese crises gespendeerd moet worden. Wanneer Europa niet in staat is op de wereldtoer te gaan, dan zal Duitsland dit alleen doen, zo voorspellen de auteurs, en dat is geen goed nieuws voor Europa. Wil Europa Duitsland niet 'verliezen', dan zal het weer opnieuw aantrekkelijk moeten worden voor Duitsland en niet alleen een bron van zorg.

Al met al een tamelijk opgewonden beschouwing en een schromelijke overschatting van de machtspositie van Duitsland in Europa en in de wereld. Duitslands demografische, economische en militaire positie op de wereldkaart vertoont de afgelopen decennia een continu dalende tendens. Schertsend sprak de Duitse politicoloog Günther Hellmann van de 'rising ambitions of a declining power'.⁴ Een paar jaar geleden was Duitsland nog de zieke man in Europa, en nu dus het *powerhouse*. Ook dat zal niet eeuwig duren; daarvoor is de Duitse exporteconomie te afhankelijk van schommelingen in de wereldeconomie. Beoefenaren van de sociale wetenschappen neigen er vaak toe de actualiteit of *status quo* als een soort defini-

tieve toestand te zien, waardoor de beschouwingen meedobberen op de golven van de waan van de dag.

Dominant tegen wil en dank

Dat neemt niet weg dat Duitsland op dit moment in de Eurocrisis een dominante positie inneemt, waarbij sommigen angstig spreken over Duitsland als hegemoon, terwijl anderen, zoals de Poolse minister van Buitenlandse Zaken Radoslaw Sikorski, de Bondsrepubliek juist oproepen leiderschap te tonen.

Macht en leiderschap zijn echter niet hetzelfde.⁵ Hegemonie betekende bij de oude Grieken de heerschappij van één van de bondsstaten over de andere en de daaraan verbonden leiding van de gemeenschappelijke aangelegenheden. Dat is iets anders dan het doordrukken van de eigen positie die wordt ingenomen om de nationale belangen optimaal te behartigen. Helmut Kohls ideaalbeeld van Duitsland als de eerlijke makelaar in Europa die juist ook oog had voor de belangen en angsten van de andere, kleinere landen, komt beter overeen met het oude hegemoniebegrip dan de politiek van Merkel. De oproep aan Duitsland om een leiderschapsrol op zich te nemen, gaat uit van de wens dat de Bondsrepubliek zich *verantwoordelijk* voelt en opwerpt voor de *gemeenschappelijke belangen* en niet dat het land zijn eigen wil kan doordrukken. Een probleem in Europa is dat eigenlijk geen enkel land zich verantwoordelijk voelt voor het geheel en dat men vooral bezig is zelf zo goed mogelijk deze crisis te doorstaan. Het beeld dat daardoor ontstaat, is niet dat van een gemeenschap van landen die samen een probleem aanpakken en oplossen, maar eerder van een groep drenkelingen die boven water proberen te blijven, ook al moeten ze daarvoor elkaars reddingsboei afpakken. Ook in Duitsland worden met onverholen trots en enig leedvermaak de eigen economische prestaties in vergelijking tot de andere lidstaten breed uitgemeten.

Het opmerkelijke economisch succes, na een lange periode van loonmatiging en stagnatie, sterkt zowel de politici als de bevolking in Duitsland in de mening dat de oplossing van de crisis vooral in soberheid en begrotingsdiscipline gezocht dient te worden. De monomane fixatie van Merkel op het terugdringen van overheidstekorten, waarbij ze nauwelijks oog heeft voor de negatieve consequenties van al te drastische maatregelen, kan hierdoor wellicht verklaard worden. In menig andere lidstaat komt dit toch belerend over: *am deutschen*

Wesen soll Europa genesen. De moraliserende toon in het taalgebruik van schuld en boete overstemt de uitingen van solidariteit. Merkel neemt hiermee een groot risico, want de kans is zeker aanwezig dat het reddingsplan niet zal slagen en dan zal Berlijn de schuld worden toegewezen. Ook zal het de schuld krijgen van de pijnlijke bezuinigingsmaatregelen in andere landen. Het zal dan kil worden voor Duitsland.

Internationale verwachtingspatronen

De discussie over de buitenlands-politieke oriëntatie van de Bondsrepubliek laaide in het voorjaar van 2011 weer op naar aanleiding van de Duitse onthouding in de Libië-resolutie (1973). Het was niet de eerste keer dat Berlijn nee zei. Gerhard Schröders *ohne uns* in 2002 ligt nog vers in het geheugen. Ook toen speelden electorale motieven een belangrijke rol. En tijdens de grote coalitie (2006-2010) weerstond Merkel de grote druk op Duitsland om troepen naar het zuiden van Afghanistan te verplaatsen, waar in verband met de vele gevechten dringend extra soldaten nodig waren. Jaap de Hoop Scheffer noemde de Duitse weigering ‘gif’ voor het bondgenootschap.⁶

In de jaren negentig leek het erop dat de Bondsrepubliek na de eenwording langzaam maar zeker begon te wennen aan de nieuwe verantwoordelijkheden die het in de internationale politiek moest nemen, vooral wat betreft het uitzenden van soldaten *out of area*. In het bijzonder de betrouwbaarheid van de Bondsrepubliek als bondgenoot was een doorslaggevend argument voor participatie (*Bündnistreue, Zuverlässigkeit*). Vanaf de Irak-oorlog zien we echter dat de steun voor Duitse deelname aan militaire interventies onder de *bevolking* weer gestaag afneemt. Dat maakt het in een land waarin als gevolg van de federale structuur eigenlijk altijd verkiezingen in zicht zijn, voor politici verleidelijk deelname af te wijzen, om vervolgens via compensatiemechanismen de reputatieschade naar de bondgenoten toe zo veel mogelijk te beperken.⁷

Bestond vroeger het front in de buitenlands-politieke elite vooral tussen de atlantici en Europeanen, nu wordt er meer nationaal gedacht. Welke inspanningen kunnen we aan het thuisfront nog verkopen zonder al te grote electorale schade op te lopen? De traditionele reflexmatige acceptatie van institutionele verplichtingen en verwachtingen is bij Duitse politici nauwelijks nog aanwezig. In de praktijk betekent dit een verminderd internationaal *commitment*. Kon de oude

Bondsrepubliek het ‘nooit meer alleen’ en ‘nooit meer oorlog’ nog verenigen, met het einde van de bipolaire wereldorde is de spanning tussen beide steeds groter geworden, waarbij Berlijn steeds meer geneigd lijkt het primaat van het multilateralisme te negeren. De kloof tussen wat de bondgenoten van Duitsland aan inzet verwachten en waartoe het land bereid of in staat is, vormt het hedendaagse kernprobleem van de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek.⁸

De Bondsrepubliek kan zich deze zuinige houding dankzij een geringere afhankelijkheid van de Verenigde Staten voor de eigen veiligheid – de grenzen worden niet langer bedreigd – ook permitteren, maar de keerzijde van de medaille is wel dat het land daardoor ook voor de Amerikanen minder belangrijk is geworden. Van een toegenomen Duitse macht in de internationale politiek kan moeilijk gesproken worden. Deze zal in de toekomst, zeker ook met het oog op de verregaande bezuinigingen die bij defensie worden doorgevoerd, slechts nog verder afnemen. De hervormingen in het leger zijn immers meer ingegeven door noodzaak te bezuinigen dan door veiligheidspolitieke overwegingen.

Er is een groeiende discrepantie tussen enerzijds de wens van Berlijn om een belangrijke rol op de internationale *Bühne* te spelen en anderzijds de bereidheid om te investeren in de infrastructuur en hulpbronnen die daarvoor ter beschikking moeten staan. Ook maakt Duitsland zich nauwelijks nog sterk voor een echt Europees veiligheids- en defensiebeleid. De mogelijkheid om via Europa invloed te kunnen uitoefenen in de internationale politiek is ver weg.

Sowieso heeft de traditioneel sterke nadruk op vrede en veiligheid als doelstelling van de Duitse buitenlandse politiek – het was een frontstaat – in de loop van de jaren negentig meer en meer concurrentie gekregen van economische doestellingen. Steeds uitdrukkelijker en intensiever zet het *Auswärtiges Amt* in op het propageren van de *Standort Deutschland*, een tendens die ook bijvoorbeeld in Nederland, met de nadruk op economische diplomatie van minister Rosenthal, duidelijk aanwezig is.

De nadruk op economie en handel roept echter wel nieuwe vragen op voor de buitenlandse politiek en het veiligheidsbeleid, die tot nog toe in Duitsland echter nauwelijks worden gesteld, laat staan beantwoord. Lange tijd heeft zich in Duitsland de unieke situatie voorgedaan dat de belangrijkste handelspartners tevens de strategische bondgenoten waren. Bovendien deelde men de elementaire waarden

en was er ook overeenstemming over het principe van de vrije markt. Door de opkomst van onder meer China, dat vooral voor Duitsland een belangrijke exportmarkt is, komen de kaarten anders te liggen. Juist voor een land dat zichzelf graag als een *Zivilmacht* typeert, is het van belang de consequenties van deze andersoortige constellatie te doordenken.

Conclusie: herijking gewenst

Het aanleren van een nieuwe rol is niet eenvoudig, zeker niet wanneer je je, zoals de Bondsrepubliek, zo behaaglijk voelde in de oude bescheiden rol. Duitsland zal nog moeten wennen aan zijn dominante positie in het Europese krachtenveld en het leiderschap nog moeten leren, zoals Frankrijk zal moeten wennen aan het feit dat het vooral moet volgen.⁹

Continuïteit en nadruk op de *status quo* blijven het land kenmerken. De uitgangspunten (multilateralisme, Europa en transatlantische samenwerking) mogen weliswaar nog steeds van kracht zijn, ze verliezen in de praktijk in toenemende mate hun vanzelfsprekendheid. Niet alleen is de internationale omgeving – en zijn bedreigingen en kansen die zich hierin voordoen – sterk veranderd, ook het feit dat de buitenlandse en Europese politiek steeds meer speelbal van de binnenlandse verhoudingen zijn geworden, heeft ingrijpende consequenties voor de handelingsopties. Het leidt ertoe dat Berlijn steeds vaker tegen bondgenoten ‘nee, dank je’ of ‘alleen als’ moet zeggen.

De toenemende preferentie voor nationale vereisten ondermijnt in toenemende mate de beide centrale maxims van de Duitse buitenlandse politiek (vooral het versterken van de slagvaardigheid van internationale instituties, zoals de VN, de NAVO en de EU), alsmede het recht mee te spreken over internationale vraagstukken. Bovendien: multilateralisme functioneert alleen wanneer je ook coöperatieve partners hebt en beschikt over vitale internationale instituties. Ook bij de bondgenoten domineert thans echter de binnenlands-politieke berekening. Misschien is met het kompas van de Duitse politiek eigenlijk niets mis, maar het politieke traditionalisme kan de Europese crisis en het eroderende multilateralisme niet bezweren en verliest daarmee aan overtuigingskracht. Een herijking van de uitgangspunten is dringend gewenst, wil het land de leiderschapsrol op zich nemen die het opgedrongen krijgt.

Noten

- 1 Wolfgang Proissl, *Why Germany fell out of love with Europe*, Breugel Essay and lecture series, Brussel, 2010 (<http://www.scribd.com/doc/36570913/WHY-GERMANY-FELL-OUT-OF-LOVE-WITHEUROPE-by-W-PROISSL-BRUEGEL-LECTURE>).
- 2 Geciteerd in: 'The unadventurous Eagle', in: *The Economist*, 12 mei 2011 (<http://www.economist.com/node/18683155>).
- 3 Ulrike Guérot & Mark Leonard, *The New German Question: How Europe can get the Germany it needs*, European Council on Foreign Relations, april 2011 (http://www.ecfr.eu/page/ECFR30_GERMANY_AW.pdf).
- 4 Gunther Hellmann, 'Germany's place in the sun: The rising ambition of a declining power', in: *New York Times*, 23 september 2004 (http://www.nytimes.com/2004/09/23/opinion/23ihtedhellman_ed3_.html).
- 5 Vgl. ook Christoph Schönberger, 'Hegemon wider Willen. Zur Stellung Deutschlands in der Europäischen Union', in: *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 66/1 (752), 2012, blz. 1-8.
- 6 Jaap de Hoop Scheffer, 'Die NATO hat Afghanistans Alltag verbessert', in: *Berliner Zeitung*, 13 november 2006.
- 7 Vgl. Hanns Maull, 'Deutsche Aussenpolitik: Orientierungslos', in: *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 21/1, 2011, blz. 93-117.
- 8 Vgl. Franz-Josef Meiers, "'Made in Berlin". Wohin steuert die deutsche Außen- und Sicherheitspolitik?', in: *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik*, 2011/4, blz. 669-692.
- 9 Philip Stephens, 'Now the Franco-German Question', in: *Financial Times*, 8 december 2011 (<http://www.ft.com/intl/cms/s/0/1f2d0696-20f0-11e1-8a4300144feabdc0.html#axzz1jLNBy2o3>).

Prof. dr. **Ton Nijhuis** is sinds 2002 wetenschappelijk directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam. Daarvoor was hij vanaf 1997 als onderzoekscoördinator werkzaam bij het instituut. Hij is hoogleraar Duitslandstudies aan de Universiteit van Amsterdam zowel bij de Faculteit der Geesteswetenschappen als bij de Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen.

Dit artikel verscheen eerder in *Internationale Spectator*, Jaargang 66 nr. 3, maart 2012, p.120-124.

Duitsland in Europa

Van journalistiek dossier 'Duitsland
in Europa' tot rap over 'Freiheit'

De projecten van '65 jaar vrijheid
in Europa. Missie volbracht?'

DUISSLAND INSTITUUT

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Duitsland in Europa

Van journalistiek dossier 'Duitsland
in Europa' tot rap over 'Freiheit'

De projecten van '65 jaar vrijheid
in Europa. Missie volbracht?'

DUITSLAND INSTITUUT

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Ten geleide

In het kader van het Europafondsproject ‘65 jaar vrijheid in Europa. Missie volbracht?’ heeft het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam (DIA) in 2010 en 2011 activiteiten georganiseerd om de vraag naar vrijheid en de toekomst van Europa centraal te stellen. In deel twee van deze bundel is een keuze van teksten opgenomen die in het kader van deze projecten zijn verschenen.

Inhoud

Ten geleide	2
--------------------	----------

DOSSIER DUITSLAND IN EUROPA	7
------------------------------------	----------

In het kader van het project is het webdossier ‘Duitsland in Europa’ ingericht. Dit dossier is te raadplegen via duitslandweb.nl > dossiers, maar ook via duitslandineuropa.nl. In het dossier vinden bezoekers (achtergrond)artikelen over de relatie van Duitsland met Europa, de Duitse kanseliers (en hun relatie met Europa/de Europese integratie), voor Duitsland belangrijke personen binnen Europa, links naar relevante websites over Europa en actuele artikelen over de meest recente ontwikkelingen met betrekking tot Duitsland in Europa tot op heden. Dit dossier fungeerde voor het Europafondsproject als platform en informatiebron voor alle activiteiten en wordt tot de dag van vandaag actueel gehouden. Een selectie van artikelen is hier opgenomen.

Duitsland breekt met Europapolitieke tradities.	8
--	----------

Ulrike Guérot en John Vinocur over de Duitse ‘Alleingang’
Katharina Garvert-Huijnen

‘Stasi-archief toont gevaren van te veel veiligheid’.	11
--	-----------

Beheerder van de Stasi-archieven BStU Roland Jahn in Amsterdam
Marja Verburg

‘Aan Europa krijgt Duitsland nog een flinke kluif’.	15
--	-----------

Kathalijne Buitenweg over Duitsland, de Groenen en Europa
Sibrand de Boer

Idealistische stoïcijnen versus kritische opportunisten	19
--	-----------

Koen van Zon

Bondsdagvoorzitter optimistisch over Europa	22
Pim Huijnen	

Nederland moet niet blind bij Duitsland aanhaken.	26
Duits Europabeleid is niet zonder meer gunstig voor Europa	
Katharina Garvert-Huijnen	

Het ijskoude pokerspel van Merkozy. Een analyse van de Frans-Duitse tandem tijdens de eurocrisis	30
Mathieu Segers	

HIPHOP-SCHOLIERENDAG 'FREIHEIT'	35
--	----

De **Hiphop-scholierendag** rond het thema 'Freiheit' vond op vrijdag 19 november 2010 in de Melkweg in Amsterdam plaats. Het project daagde leerlingen uit 3/4 VMBO en HAVO uit zich met het thema 'vrijheid' én de Duitse taal bezig te houden. Tijdens hun lessen Duits bereidden zij met de hele klas de representaties voor. Elf scholen uit heel Nederland namen in aanloop naar de dag deel. Uiteindelijk vaardigden elk van hun een eigen rapformatie af. In de Melkweg in Amsterdam mochten de scholieren onder leiding van rappers uit Duitsland in workshops verder aan de zelfgeschreven teksten en hun presentaties werken. Aan het einde van de dag stond elke groep met haar act op het podium. Een deskundige jury bepaalde uiteindelijk wie de beste act was. Ook werden een tweede prijs, een prijs voor de beste rapper en een Taalbokaal vergeven. De raptekst van de winnaar is hier afgedrukt.

Freiheit für Frauen	36
The Hoodies	

WEBQUEST 'VRIJHEID IN EUROPA'	39
--------------------------------------	----

Een **WebQuest** is een onderzoeksgerichte opdracht waarbij de informatie – voor een deel – afkomstig is uit bronnen op het internet. Een WebQuest gaat verder dan het zoeken van een antwoord op een eenduidige vraag; leerlingen moeten met een vraagstelling aan de slag

die hun denken op een hoger niveau brengt. De verworven informatie moet daarbij worden verwerkt in een product.

De WebQuest ‘Vrijheid in Europa’ (waarvan hier alleen de tekst is opgenomen) heeft tot doel leerlingen stil te laten staan bij het idee van vrijheid als een verworvenheid, die tot nog niet zo lang geleden alles behalve vanzelfsprekend is geweest voor veel Europeanen. De WebQuest gaat expliciet in op de rol van Duitsland in dit proces vanuit Nederlands perspectief. Via de link www.webquestvrijheid.nl is de WebQuest te bereiken.

Met deze WebQuest heeft het Duitsland Instituut Amsterdam de Europese Comeniusprijs voor bijzondere multimediatprojecten gewonnen.

Dossier 'Duitsland in Europa'

Katharina Garvert-Huijnen

Duitsland breekt met Europapolitieke tradities

Ulrike Guérot en John Vinocur over de Duitse *‘Alleingang’*

Duitsland is zijn buitenlandse beleid aan het herijken. De tijden waarin de trans-Atlantische samenwerking en de Europese integratie voor Duitsland tegelijk paradigma en credo waren, zijn voorbij. Dat zei Ulrike Guérot tijdens een mede door het Duitsland Instituut georganiseerde conferentie in Amsterdam.

Het buitenlands beleid van het ‘nieuwe Duitsland’ is veel minder consistent en voorspelbaar dan de afgelopen decennia, luidt de conclusie van Guérot. Zij is lid van de European Council on Foreign Relations, een van de belangrijkste Europese denktanks en één van de experts die in maart deelnemen aan een afsluitend publieksdebat in Felix Meritis. De ook op het podium aanwezige John Vinocur, correspondent voor International Herald Tribune en columnist voor New York Times, valt haar bij.

Duitsland schuwt de buitenlandpolitieke *Alleingang* niet meer. De onthouding van stemming in de VN-Veiligheidsraad over de geallieerde interventie in Libië is daarvan het meest in het oog springende recente voorbeeld. De huidige bondskanselier Angela Merkel (CDU) en minister van Buitenlandse Zaken Guido Westerwelle (FDP) durfden zich zelfs tegen de beide vaste partners Frankrijk én de VS tegelijkertijd te keren. Dit is een breuk met Europapolitieke tradities.

‘Isolatie en onvoorspelbaarheid’

Tijdens de laatste oorlog in Irak was de ophef al groot, toen de toenmalige bondskanselier Gerhard Schröder (SPD) en diens minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer (Groenen) de traditionele trans-Atlantische solidariteit durfden op te zeggen. Maar toen had de Duitse regering de Fransen nog aan haar zijde. In het conflict met Libië heeft Duitsland zich ook binnen de Europese Unie volkomen geïsoleerd. Vinocur constateert dan ook dat “de twee meest gevreesde woorden op de Duitse lijst van ten-allen-tijde-te-vermijden strategische blunders – isolatie en onvoorspelbaarheid – werkelijkheid zijn geworden”.

Europa en Amerika hebben onthutst gereageerd op Merkels en Westerwelles koerswisseling. Maar ook in Duitsland zelf kreeg deze veel kritiek te verduren, juist ook binnen de regeringspartijen. Zelfs een prominente liberaal en oud-politicus als Gerhart Baum durfde tijdens het wekelijkse politieke praatprogramma van Anne Will openlijk het terugtreden van Westerwelle van zijn ministerambt te eisen. Westerwelle had toen als gevolg van de FDP-verkiezingsnederlaag in Baden-Württemberg en Rijnland-Palts al zijn aftreden als partijvoorzitter bekendgemaakt.

Populisme

Het buitenlandpolitieke debacle rond Libië kan nog als het persoonlijke falen van het Duitse leidersduo Westerwelle en Merkel worden gezien. Maar het is niet het enige voorbeeld dat je kunt aanhalen om de ommezwaai in het Duitse buitenlandse en Europabeleid te illustreren. Zo weet Ulrike Guérot zeker dat de Duitse elites steeds minder Europees en steeds meer globaal denken. Het Duitse belang in de wereld is in eerste instantie zijn economische groei. Het Duitse buitenlandse beleid ontwikkelt zich steeds meer in de richting van puur handelsbeleid.

Deze Duitse ontwikkeling is geenszins het gevolg van een nieuw nationalisme in Berlijn, concludeert Guérot. In feite sluit ze aan bij de huidige op zichzelf gerichte krachten, als de opkomst van het populisme, die zich over heel Europa hebben verspreid. De mentale afkeer van Europa heeft al veel vroeger ook in Nederland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Hongarije of Italië plaatsgevonden. De pro-Europa-houding heeft wat dat betreft in Duitsland nog het langst standgehouden.

Financiële en nationale belangen

Zou dit kunnen betekenen dat Duitsland zich ontwikkelt tot een 'normaal' Europees land, net als alle andere? Duitsland blijft het grootste en economisch belangrijkste land van de Europese Unie. De oude trans-Atlantische en Europese vredesorde werd in 1949 opgericht om Duitsland voor altijd in toom te houden. Nu deze, twintig jaar na de Duitse eenwording, begint te eroderen, moet het nieuwe Duitsland dus met de rest van Europa een nieuwe deal sluiten.

Belangrijk onderdeel hiervan zijn de financiële afspraken waarover de komende maanden in Europa wordt onderhandeld. Tegen zijn zin is Duitsland akkoord gegaan met een permanent noodfonds voor

de eurozone. Van het grondkapitaal van 80 miljard euro betalen de Duitsers alleen al 22 miljard.

Hiermee heeft Duitsland toch een signaal van solidariteit aan de Europese partners afgegeven, hoewel de oprichting van het permanente noodfonds ook met hardere eisen voor het stabiliteitspact is verbonden. De drijvende kracht achter de Europese Unie is volgens Guérot niet langer het Duitse verleden, maar de economische en nationale belangen van alle leden.

Katharina Garvert-Huijnen studeerde geschiedenis en Engelse literatuur aan de Universiteit Münster (Duitsland). Zij promoveert bij het Duitsland Instituut en het Instituut voor Culture and History van de Universiteit van Amsterdam op het onderwerp 'European Partners? The Federal Republic of Germany and the Netherlands: Two Founding Fathers and their Ideas on European Integration 1945-1973'.

Dit artikel verscheen op 11 april 2011 in het dossier 'Duitsland in Europa' op Duitslandweb.nl in het kader van de publieksconferentie die het DIA in samenwerking met de Atlantische Commissie over de vraag naar de Europese buitenlandse ambities op 17 en 18 maart 2011 in Amsterdam organiseerde. Experts zoals Leo Michel van het Institute for National Strategic Studies at the National Defense University (INSS), Dr. Ulrike Guérot van de European Council on Foreign Relations (ECFR) en John Vinocur van *The International Herald Tribune* waren hierbij betrokken. In het kader van de conferentie vond er op 17 maart een openbaar publiek debat in Amsterdam plaats over 'De VS en Europa in een multipolaire wereld'.

Marja Verburg

‘Stasi-archief toont gevaren van te veel veiligheid’

Beheerder van de Stasi-archieven
BStU Roland Jahn in Amsterdam

Roland Jahn, ooit gevangene in een Stasi-cel, is sinds maart beheerder van de archieven van de Oost-Duitse geheime dienst. Direct bij zijn aantreden veroorzaakte hij een controverse: hij kondigde aan dat oud-Stasimedewerkers niet meer in de archieven mogen werken. Deze maand neemt de Bondsdag daar een beslissing over. Jahn vertelde deze week in Amsterdam waarom de Stasi-archieven nog steeds relevant zijn.

Roland Jahn is een van de allereersten die zijn Stasi-dossier inzag. Hij was er als ARD-verslaggever bij toen de archieven van de Oost-Duitse geheime dienst voor het eerst voor niet Stasi-leden werden geopend. Het was maart 1990, de Muur was nog geen half jaar eerder gevallen en er bestond nog geen dienst die de archieven beheerde. De Stasi-gebouwen waren bezet door mensen van de Oost-Duitse burgerrechtenbeweging, die wilden voorkomen dat de nog rondlopende Stasi-medewerkers materiaal lieten verdwijnen. Dat gebeurde toch, zoals Jahn op film wist vast te leggen.

Angstaanjagend

De nieuwe beheerder van de Stasi-archieven vertelde zijn persoonlijk relaas deze week tijdens een podiumgesprek in Amsterdam, op uitnodiging van het Duitsland Instituut. Voorafgaand sprak hij met Duitslandweb. Jahn, van oorsprong Oost-Duitser, werd in 1983 door de Stasi het land uit gezet. De geheime dienst had genoeg van zijn protest, dat radicaliseerde toen een goede vriend van hem overleed in een Stasi-cel. Ook het halve jaar dat hij zelf in de DDR vastzat, brak hem niet. Eenmaal in West-Berlijn zette hij zijn strijd voor vrijheid voort als journalist. Hij smokkelde camera's naar en filmmateriaal uit de DDR en zorgde ervoor dat de beelden werden uitgezonden op de West-Duitse tv, die ook in Oost-Duitsland te zien was.

In maart 1990 filmde hij in de Stasi-archieven. Om te laten zien hoe dat archief in elkaar zat, haalden de nog rondlopende Stasi-medewerkers zijn dossiers tevoorschijn. Wat hij las, was angstaanjagend, vertelt Jahn. Zelfs in West-Berlijn bleek de Stasi nog heel dicht bij hem te kunnen komen. Jahn las dat een goede vriend persoonlijke gesprekken had doorspeeld naar de Stasi. Hij zag schetsen van het interieur van zijn West-Berlijnse woning. En hij las een beschrijving van de route die zijn 8-jarige dochter elke dag naar school liep. "Dan vraag je je af: wat waren ze nog van plan?"

Egyptenaren in Berlijn

Precies 21 jaar later, in maart 2011, werd Jahn de nieuwe beheerder van de Stasi-archieven, de BStU, een overheidsdienst die in 1991 werd opgericht om de dossiers van de Oost-Duitse geheime politie openbaar te maken en haar werkwijze te onderzoeken. "Dat was nog nooit eerder gebeurd in de wereld", vertelt hij. In de jaren erna kwamen veel Oost-Europeanen bij de BStU kijken hoe je de archieven van een opgedoekte geheime dienst beheert. Nu zijn het de Egyptenaren die de Duitsers om informatie vragen. "Wat ze in Egypte willen weten, is hoe wij dat doen: informatie openbaar maken en tegelijkertijd de privacy van slachtoffers beschermen. Dat is een moeilijke spagaat", zegt Jahn.

Tijdens het gesprek checkt Jahn regelmatig zijn telefoon. Het zijn spannende dagen voor de BStU. De Bondsdag besluit deze maand nog over aanpassingen van het Stasi-Unterlagengesetz, de wet die in 1991 werd aangenomen en waarop het werk van de BStU is gebaseerd. Eén van de wijzigingen heeft Jahn zelf aan de orde gebracht in de toespraak die hij hield toen hij in maart zijn ambt aanvaardde.

47 Stasi-medewerkers in dienst

De BStU heeft nog altijd 47 mensen in dienst die voor de val van de Muur bij de Stasi werkten. Jahn noemde het bij zijn aantreden "onverdraaglijk" en "een klap in het gezicht van de slachtoffers" dat zij daar nog steeds rondlopen en slachtoffers van de Stasi met hen kunnen worden geconfronteerd. Een deel van hen doet archiefwerk, anderen zijn beleidsmedewerker of werken bij de bewaking en de beveiliging, vertelt Jahn in Amsterdam.

Ontslaan mag hij de voormalige Stasi-medewerkers niet, ze hebben recht op ontslagbescherming. Jahn wil hen overplaatsen naar

andere instanties. “Ze zijn in dienst van de overheid, niet van de BStU”, legt hij uit. Jahns voorganger Joachim Gauck heeft hen destijds aangenomen, mede omdat hij hun kennis onmisbaar achtte voor het werk van de BStU. Jahn is het daar nooit mee eens geweest. “De praktijk heeft aangetoond dat het ook zonder hen kan.” Er zijn mensen bij die Honecker hebben bewaakt. Van hen kun je niet volhouden dat ze specifieke kennis van de archieven hebben, zegt hij.

Jahn kiest zijn woorden voorzichtig, hij wil geen kritiek leveren op zijn voorganger. En de discussie in de Duitse Bondsdag ligt zo gevoelig, dat elk verkeerd woord ongelegen komt. De CDU- en FDP-fracties in het parlement werken aan een wetsvoorstel dat de overplaatsing moet regelen. Andere partijen, zoals de SPD, hebben arbeidsrechtelijke bezwaren. Ze dreigen naar het Constitutioneel Hof te stappen als de wet wordt aangenomen.

Stasi-verleden

Een andere belangrijke wijziging van het Stasi-Unterlagengesetz is minstens zo omstreden. Volgens de wet uit 1991 mogen instanties nieuwe medewerkers in leidinggevende functies bij de BStU laten doorlichten op een eventueel Stasi-verleden. Daarbij gaat het om directeuren en hun plaatsvervangers, maar bijvoorbeeld ook om schoolhoofden, omroepbazen of rechters. Werkgevers hoeven dat niet te doen, ze mógen dat doen, benadrukt Jahn. Het ligt dus aan de werkgever of iemands Stasi-verleden wordt gecontroleerd.

Deze regeling loopt dit jaar af. Alle partijen in de Bondsdag, behalve Die Linke, willen de regeling verlengen. “Nog steeds komen er nieuwe berichten over mensen die voor de Stasi hebben gewerkt”, zegt Jahn. “De discussie gaat over hoe je die regeling verlengt. Moet de kring van mensen die je mag onderzoeken worden uitgebreid of juist ingeperkt?” Ook daarover neemt het Duitse parlement later deze maand een beslissing.

Genoegdoening

Hoe lang het werk van de BStU door moet gaan, daar gaat hij niet over, zegt Jahn ietwat korzelig. De Stasi-archieven blijven in ieder geval tot 2019 open. Wat er daarna mee gebeurt, daarover buigt zich binnenkort een commissie van experts. Hij voert uit wat zij beslissen, zegt Jahn. Maar hij heeft er wel degelijk een mening over. “Het gaat

om *Aufklärung*, openheid geven en leren van de geschiedenis. Daar zit geen vervaldatum op.”

De beheerder van de Stasi-archieven is een groot voorstander van openheid. Daders moet je bij naam noemen, vindt hij. “Iedereen moet een kans krijgen zich aan te passen in de democratie. Maar daarbij hoort een duidelijke bekentenis, een erkenning van wat je hebt gedaan en het inzicht dat de Stasi mensenrechten met de voeten heeft getreden.” Alleen dan is verzoening mogelijk, zegt Jahn.

“Voor mij is het een genoegdoening als ik in de BStU mensen over hun dossier gebogen zie”, houdt hij zijn publiek ‘s avonds voor. “Dat ze dat kunnen doen, dat het voorbij is en het alleen nog papier is. En dat ze hun kinderen daarover kunnen vertellen. Wanneer eis ik mijn vrijheid op, wanneer pas ik me aan? Dat gaat ook over hoe de samenleving is georganiseerd. Bijvoorbeeld bij terrorismebestrijding: hoeveel camera’s heb je nodig voor een veilig leven? Wat zijn de gevaren van teveel veiligheid, wanneer wordt vrijheid verstikt? Daarover kun je veel leren uit de Stasi-dossiers.”

Marja Verburg is historicus en sinds 2003 verbonden aan het Duitsland Instituut. Zij werkt als senior redacteur van Duitslandweb.nl.

Dit interview verscheen in het dossier ‘Duitsland in Europa’ op 22 september 2011 op Duitslandweb.nl naar aanleiding van de lezing op 20 september 2011 van de *Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen* Roland Jahn. Na zijn betoog ging hij in gesprek met Michel Kerres (voormalig Duitsland-correspondent en thans redacteur *NRC Handelsblad*), dr. Beatrice Jansen-de Graaf (Centre for Terrorism and Counterterrorism/Universiteit Leiden) en Christie Miedema (promovenda op Oost-Europese dissidentenbewegingen bij het DIA/UvA).

Sibrand de Boer

‘Aan Europa krijgt Duitsland nog een flinke kluif’

Kathalijne Buitenweg over Duitsland, de Groenen en Europa

Ze zat tien jaar voor GroenLinks in het Europees Parlement. Voor Kathalijne Buitenweg heeft Europa na haar vertrek uit het parlement beslist niet aan belang verloren. “De natiestaat heeft op heel veel terreinen geen macht meer.” Een interview.

Voor het oplossen van de eurocrisis wordt voornamelijk naar de regeringsleiders gekeken, alle ogen zijn gericht op ‘Merkozy’. Doen Europese instanties zoals het Europees Parlement er in tijden van crisis nog wel toe?

Buitenweg: “Volgens mij moeten we de eurocrisis niet zien als een renationalisatie van Europa. De onderwerpen die nu spelen stonden eerder nog niet op de agenda. Toch zijn we niet overvallen door deze crisis. Dat dit ooit zou gebeuren was in mijn optiek vrij logisch, omdat Europa te weinig maatregelen genomen heeft om tot een politieke unie te komen. Ik zie de huidige ontwikkelingen juist meer als het omgekeerde: een Europeanisering van nationale belangen. Daardoor staat het parlement niet buitenspel.

Ik ben er wel op tegen dat het Europees Parlement op andere onderwerpen wordt gepasseerd, bijvoorbeeld bij het opstellen van een nieuw grondwettelijk verdrag voor Europa. Daar zou een Europese Conventie aan vooraf moeten gaan. Toch heeft het Europees Parlement wel dingen bereikt, er wordt wel degelijk wetgeving aangepast door het parlement. Zelfs het Nederlandse kabinet wordt daar wel eens door verrast. Dan komen ze er ineens achter dat er in Brussel ook een parlement is dat werkt. Van de nieuwe voorzitter van het Europees Parlement, Martin Schulz, kunnen we nog wat verwachten, hij heeft een activistische agenda.”

Zuidelijke eurolanden klagen wel eens over de overmacht van Duitsland in Europa. Werkt die overmacht ook door in het Europees Parlement?

“De Duitse stem is heel relevant, relevanter dan de Nederlandse. Zonder de Europese Unie was dat ook het geval geweest, dan zat onze munt aan de D-Mark vastgeklonken. In het Europees Parlement kan Duitsland een richtlijn helemaal omgooien, maar ook voor Duitsland geldt dat het in Europa niets alleen kan.

Bij de verdeling van portefeuilles binnen de fracties is Duitsland wel minder terughoudend geworden. De Groenen verdeelden de portefeuilles niet op basis van nationaliteit – gelukkig maar, anders was ik altijd als laatste aan de beurt – maar bij de grote fracties gebeurde dat wel. De grote landen hebben dan altijd de eerste keuze. In het verleden was Duitsland daar terughoudend in, anders zaten op alle belangrijke posities Duitsers. Dat laten ze nu varen.

Aan de andere kant krijgt Duitsland aan Europa nog een flinke kluif. De lage Duitse lonen helpen de Duitse export, onder meer naar Griekenland. Het Duitse handelsoverschot leidt tot onbalans. Duitsland moet daarom zelf maatregelen nemen, zoals hogere lonen. De scheve verhoudingen in Europa hebben niet alleen met de Grieken te maken. Je moet niet alleen naar staatsschuld en begrotingen kijken, het gaat niet alleen over stabiliteit. Wat dat betreft kan Duitsland nog wat verwachten op termijn.”

U heeft van 1999 tot 2009 in het Europees Parlement gezeten.

Wat is daar eigenlijk belangrijker, partijkleur of nationaliteit?

“Ja, dat is een typische vraag die niet makkelijk te beantwoorden is. Ik vind dat we een beetje van die tegenstelling af moeten. Als parlementariër ben je namelijk lid van een Europese fractie. Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat die fracties heel coherent zijn, ze stemmen voor 95 procent met één stem. Binnen je fractie stuit je natuurlijk wel op verschillen in nationale kennis en ervaring: de Nederlandse bodem is anders dan in Bulgarije en leidt tot andere vraagstukken.

Rond het Europees Parlement is alles gericht op die transnationale, Europese partijen. Als parlementariër moet je een veelvoud aan belangen en identiteiten met elkaar verenigen: je bent Nederlands, lid van GroenLinks, Europeaan én lid van de Europese Groenen. Het idee is dat je al deze eigenschappen vertegenwoordigt en tot een eenheid maakt. Dat hoort er bij. Ik vond dat leuk en boeiend.

Het vereist vooral dat je geïnteresseerd bent. Je moet je verdiepen en niet gelijk je mening tetteren. Dat je meer moet vragen en zoeken naar een compromis vind ik een pré. In Nederland vinden we compromissen tegenwoordig vies, maar het is in mijn ogen een mooie eigenschap van de democratie.”

Hoe zijn uw ervaringen met de Duitse Groenen in het Europees Parlement?

“Ik ben heel trots op de Duitse Groenen. Ik weet nog goed hoe de Groenen in de Europese fractie aan hun eigen standpunten vast durfden te houden toen de rood-groene regering van Gerhard Schröder de Duitse bijdrage aan Europa wilde verlagen. De Europese fractie hield voet bij stuk. De Groenen verbonden rationaliteit en ideologie heel goed en opereerden naar hun waarden. Het waren prettige, hardwerkende collega's. Wat ik waardeerde was het co-voorzitterschap. Het is een beetje ouderwets, maar je geeft er ook een signaal mee af: je kiest niet voor één persoon maar doet het samen.

De ‘Realos’ en de ‘Fundis’ haal je er zo uit. Met de ‘Fundis’ kon ik niet zoveel. Ik wilde wetgeving beïnvloeden. Het Europees Parlement is een ‘werkend’ parlement. Je maakt amendementen in plaats van moties. Het lijkt meer op het Amerikaanse Congres, je bent veel meer betrokken bij de vormgeving van een wet. Je moet dan onderhandelen en compromissen maken, dat deed ik graag, maar de ‘Fundis’ vonden dat lastiger.”

Is er veel verschil tussen GroenLinks en de Duitse Groenen?

“De Duitse, Vlaamse en Nederlandse Groenen lijken voor een groot deel erg op elkaar. Mijn standpunten en die van Groene politici als Daniel Cohn-Bendit of Joschka Fischer liepen vrij naadloos in elkaar over. De Duitse Groenen brengen wel duidelijker bepaalde waarden over, dat ze tegen kernenergie zijn bijvoorbeeld. Ook houden de Duitse Groenen mensen langer vast. Kopstukken als Jürgen Trittin of Claudia Roth staan al jaren aan de top. Dat maakt de partij herkenbaar. In Nederland is het verloop in de partijtop veel groter.”

U bent lid van de Spinelli-denktank. Wat is dat precies?

“Dat is een groep van zo'n 20 politici en wetenschappers. De liberaal Guy Verhofstadt en Cohn-Bendit zijn de grote trekkers. Het idee is dat wij het publieke debat proberen te beïnvloeden met duidelijke

standpunten over Europa. De Spinelli-methode is een supranationale methode met aandacht voor een grote rol voor het Europees parlement en een einde aan veto's voor individuele lidstaten. We willen een stap naar voren zetten, naar een sterker, federalistisch Europa."

Waarom is federalisme de oplossing voor Europa?

"Ik denk dat de natiestaat op heel veel terreinen geen macht meer heeft. Die heeft ze afgestaan aan andere instanties of aan de markt. Wil je nog een deuk in een pakje boter slaan dan heeft het geen zin om dat nationaal te regelen. Dat is een achterhaald idee van soevereiniteit. Ik was erg geraakt door een poster van de SP. Daar stond een kaart van Europa op, maar dan zonder Nederland. Alsof het weggespoeld was. Dat vond ik zo xenofob-nationalistisch. Ik dacht: wat hebben juist jullie nu nog te bieden?"

Kathalijne Buitenweg was van 1999 tot 2009 lid van het Europees Parlement voor GroenLinks. Ze was lid van commissies voor begroting, burgerrechten en milieu. Sinds 2010 werkt ze bij de afdeling Europees Recht, Faculteit Rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam.

Sibrand de Boer is redacteur van Duitslandweb.nl en studeerde Duitslandstudies aan de Universiteit van Amsterdam.

Het interview verscheen op 18 januari 2012 in het dossier 'Duitsland in Europa' op Duitslandweb.nl.

Koen van Zon

Idealistische stoïcijnen versus kritische opportunisten

Duitse politici spreken heel anders over Europa dan Nederlandse

Duitse politici probeerden Europa jarenlang dichter bij de burger te brengen met een verheven ideaal van Europese samenwerking. Dat werkte niet echt. Inmiddels doen de Duitsers het meer zoals Nederlandse politici: ze spreken over de Europese Unie in termen van nationale belangen.

Europa is het afgelopen jaar hoog op de politieke agenda van nationale parlementen komen te staan. Zelfs de meest Eurosceptische partijen kunnen niet meer om het thema heen. En dat terwijl de EU bij zowel het Duitse als het Nederlandse electoraat de afgelopen twintig jaar stevig aan populariteit heeft ingeboet. Wie Duitse en Nederlandse verkiezingsprogramma's van de afgelopen dertig jaar leest, merkt dat partijen in beide landen hier volstrekt verschillend mee omgaan.

De Europese Unie is een ondankbaar verkiezingsthema. Partijen kunnen er in nationale verkiezingen nauwelijks mee scoren, maar wel op worden afgerekend. Zelfs in Duitsland en Nederland, waar burgers een bovengemiddeld hoog vertrouwen hebben in de politiek, staan kiezers op zijn best vaak onverschillig tegenover Europese thema's. Ze hebben weinig kennis van Europese zaken en een overdosis Brussel is snel bereikt. Dat laatste bewees toenmalig minister van Economische Zaken Laurens-Jan Brinkhorst (D'66) in 2005 met zijn gewraakte uitspraak dat een Nederlands 'nee' tegen de Europese grondwet ervoor zou zorgen dat in ons land "het licht uit zou gaan". Burgers laten zich niet zomaar vertellen wat goed voor ze is

Stoïcijns

Dat geldt ook voor Duitsland. Europa is er zelfs een gevoeliger verkiezingsthema dan in Nederland, zo suggereren Eurobarometers. Nederlanders hebben traditioneel veel vertrouwen in de EU, in Duitsland

bungelt dat vertrouwen rond de Europese middenmoot. Je zou dus verwachten dat politici het thema met fluwelen handschoenen aanpakken. Niettemin blinken Duitse partijen uit in het schetsen van stoïcijns vergezichten van een verenigd Europa. Hun ideaal duiden ze in hun verkiezingsprogramma's aan met het buzzwoord *Europa der Bürger*: een democratische EU die zo dicht mogelijk bij de burger staat. Ofwel: een Europa waarin de kloof tussen de Europese politiek en de Duitse burger minimaal is.

Maar dat *Europa der Bürger* brengen de partijen op een wel erg idealistische toon aan de man. CDU, SPD en FDP laten in hun verkiezingsprogramma's geen mogelijkheid onbenut om te benadrukken dat de EU bovenal een vredesproject is. Het hoogtepunt van dit project, de Duitse hereniging, hebben de Duitsers mede te danken aan de Europese integratie, blijven de partijen herhalen. Duitsland en Europa zijn zodoende met elkaar verbonden, als was het voorbestemd. Dit verheven ideaal van Europese samenwerking brengt Europa voor de Duitse kiezer niet bepaald dichterbij.

Dit 'stoïcijns idealisme' is typerend voor Duitsland. In andere landen is het gebruikelijker om te spreken over Europa in termen van nationale belangen. In Duitsland rustte daarop lange tijd een taboe. Dat lijkt nu aan erosie onderhevig. De sterke positie van Duitsland in Europa heeft nieuw zelfvertrouwen gebracht, zoals de CDU bijvoorbeeld in het verkiezingsprogramma van 2002 demonstreerde: "Heimat geeft steun. [...] Onze inzet voor Duitsland is gebaseerd op een verlicht patriotisme [...] Samen zullen we van Duitsland weer een sterke en productieve natie maken, die vast in Europa is geworteld en tegelijkertijd haar nationale belangen weet te behartigen." De Europees-idealistische randjes zijn hier niet meer aanwezig.

Opportunistisch

In Nederland is 'het nationale belang' al veel langer geen taboe meer. De VVD maakte er onder leiding van Frits Bolkestein in de paarse kabinetten voor het eerst goede sier mee. De tijd was er blijkbaar rijp voor: in 1997 was het vertrouwen van Nederlanders in de EU tot een dieptepunt gedaald. Bolkestein en zijn VVD legden in Europese zaken hun oor te luister bij de burger: "Bij het verdere verloop van de Europese integratie moet rekening worden gehouden met nationale gevoelens en belangen. Veronachtzaming hiervan door daar te europeaniseren waar de burgers dit niet wensen of waar dat

niet noodzakelijk is, kan een afkeer van het integratieproces opwekken.” GroenLinks bekritiseerde deze houding in 1998 als een ‘geld terug-obsessie’: “De Europese samenwerking mag vooral niet teveel kosten.”

Toch stond de VVD aan het begin van een trend. Een goed voorbeeld daarvan is wel de PvdA, die zich jarenlang uitsprak voor de komst van een Europese grondwet. Na het Nederlandse ‘nee’ in 2005 gooide de partij haar koers radicaal om, zoals is te lezen in haar programma voor de verkiezingen van 2006: “Europa is er voor de burgers: de uitslag van het referendum over de grondwet was glashelder. De PvdA zal niet accepteren dat er via een omweg toch aan gemord wordt.” Het idealisme dat in Duitsland nog prevaleert, heeft in Nederland moeten wijken voor opportunisme.

Het taboe op nationaal gewin dat jarenlang de verkiezingsretoriek beheerste, lijkt in beide landen op zijn retour. Het bevlogen idealisme heeft zijn houdbaarheidsdatum. Voor de grootste economie en nettobetaler van de EU zijn kosten en baten inmiddels net zo goed van belang als voor andere lidstaten. Heeft dit invloed op de onverstoorbare toewijding waarmee Duitsland de Europese kar trekt? Daar lijkt het niet op. Misschien komt het *Europa der Bürger* voor de Duitse partijen zo dichterbij dan ooit. Na jarenlang voor de hordes uit gesneld te zijn, vinden ze eindelijk aansluiting bij hun electoraat in een Eurosceptis die bij de burens al jaren gangbaar is.

Koen van Zon is promovendus bij de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij promoveert op *Democracy in Words and Deeds in the European Communities, 1950-1967*. Hij volgde eerder aan deze universiteit de researchmaster Geschiedenis en is columnist bij het Universiteitsmagazine Vox.

Dit artikel verscheen op 14 februari 2012 in het dossier ‘Duitsland in Europa’ op Duitslandweb.nl.

Pim Huijnen

Bondsdagvoorzitter optimistisch over Europa

Duitse parlamentsvoorzitter over Duitsland in Europa

De Bondsdag trekt sinds kort aan de touwtjes als het om het Duitse beleid voor het oplossen van de eurocrisis gaat. Dat Merkel voor iedere eurotop haar voorstellen door het parlement moet laten goedkeuren, verandert de verhoudingen ingrijpend. Bij die nieuwe rolverdeling past dat Bondsdagvoorzitter Lammert vrijdag in Den Haag het Europese beleid van de Duitse regering kwam uitleggen.

“Vroeger was het zo dat de bondskanselier na afloop van een eurotop het parlement op de hoogte bracht. Als er dan werd gemord over de gesloten compromissen, luisterde de kanselier daar beleefd naar en ging hij over tot de orde van de dag.” Norbert Lammert legt de nadruk veelbetekenend op ‘vroeger’. Tegenwoordig trekt de Bondsdag, de Duitse Tweede Kamer, aan de touwtjes als het om belangrijke Europese zaken gaat.

Het is dus niet zo vreemd dat de voorzitter van dat parlement, de uit het Ruhrgebied stammende Lammert, als vertegenwoordiger van de Duitse politiek zijn licht laat schijnen over de laatste ontwikkelingen in Europa. Tijdens een discussiebijeenkomst in de Duitse ambassade in Den Haag sprak hij met directeur Paul Schnabel van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Daarbij geeft hij een passant inzicht in hoe het tegenwoordig werkt in Duitsland.

Stelling nemen

Als het gaat om het overdragen van soevereiniteit aan Europa, mag niets meer worden beslist zonder instemming van de Bondsdag. De regering van bondskanselier Angela Merkel (CDU) moet het parlement voorafgaand aan iedere eurotop de mogelijkheid geven stelling te nemen over de thema's die daar worden besproken. Het standpunt van de Bondsdag wordt vervolgens uitgangspunt van de regering in de Europese onderhandelingen. Lammert, een partijgenoot van Merkel, vertelt het niet zonder trots.

Verantwoordelijk voor de regeling is het hoogste Duitse rechtsorgaan, het Bundesverfassungsgericht (BVG). Lammert noemt de

oprichting van de instantie in de naoorlogse herordening van Duitsland een ‘Glücksfall’. Het BVG, dat dit jaar zijn zestigste verjaardag vierde, toetst of wetten en regelingen niet in strijd zijn met de Duitse grondwet. Iedere Duitse burger mag zich tot het hof wenden. In de loop der tijd heeft het BVG zich ontwikkeld tot een macht van belang, die wars is van de waan van de dag.

Intelligente kunstgreep

Zo interpreteerde Lammert de uitspraak van het BVG over de financiële steun aan Griekenland van afgelopen september als een “zeer intelligente kunstgreep”. Het hulppakket was niet in strijd met de grondwet, zoals de aanklagers hadden gehoopt. De rechters oordeelden toen wel dat over dergelijke maatregelen de Bondsdag hoorde mee te beslissen. Vanwege de immense bedragen maakte het hulppakket inbreuk op het begrotingsrecht van de parlementariërs. En dus werd de huidige regeling in het leven geroepen.

Als voorzitter van de Bondsdag is Lammert daarover natuurlijk wel in zijn nopjes, getuige de pretogen waarmee hij de kwestie uiteenzet. Zoals hij ook de rest van de avond in zijn element lijkt. Bijzonder scherpzinnig en helder weet hij zijn toehoorders mee te nemen in zijn enthousiasme voor Europa. Schnabel naderhand: “Je zou bijna vergeten dat hij als euroscepticus te boek staat.”

Uniek project

Lammert stelt de Europese eenwording trefzeker voor als een “uniek project” van nationale staten die steeds meer soevereiniteit – tot en met de munt toe – overdragen aan een instantie die zelf niet de vorm mag krijgen van een staat. “Dat kan niet eeuwig zo doorgaan”, constateert hij, de in Nederland breed gedragen angst voor een Europese ‘superstaat’ ten spijt.

In Duitsland is er eerder sprake van juridische bezwaren, wederom vanuit het Constitutioneel Hof, dan van instinctieve benauwdheid voor een Europese staat, zegt Lammert. Het hof heeft in het verleden een “virtuele grens” getrokken als het gaat om de verwording van Europa tot bondsstaat. De Duitse grondwet zou zo’n soevereiniteitsoverdracht niet toestaan. Voor het BVG of Lammert overigens geen reden om het proces van de Europese eenwording een halt toe te willen roepen. Te zijner tijd zou de Duitse grondwet moeten worden aangepast.

Krachtmeting

Belangrijk vindt de Bondsdagvoorzitter het ook duidelijk te maken dat de nieuwe verhoudingen in de Duitse politiek niet hebben geleid tot een krachtmeting tussen parlement en regering. Dat lees je nogal eens in de kranten. Lammert ziet de sturende rol van de Bondsdag eerder als versterking van de positie van de Duitse afvaardiging op Europees niveau. Bovendien moeten Merkel en haar ministers het daar toch zelf doen. Weer die pretogen.

Ook de veel becommentarieerde bilateraaltjes van Merkel met de Franse president Sarkozy interpreteert Lammert anders dan doorgaans wordt gedaan. En hij weet het zelfs zo te brengen dat je het gevoel krijgt dat Nederland het kan opvatten als een compliment dat het van deze bilateraaltjes verstoken blijft: Zoals je landen hebt met een traditioneel sterke begrotingsdiscipline heb je ook landen die die discipline ontberen. Zoals Frankrijk.

Merkel heeft niet zoveel contact met Sarkozy “om het Frans-Duitse broederschap nog maar eens te vieren”, maar juist om het uiteenlopende beleid op begrotingsgebied beter op elkaar af te stemmen. Nederland bezit net als Duitsland een strenge begrotingsdiscipline. De verhouding tussen deze landen noemt Lammert excellent – “ook al laten we dat niet altijd merken”.

Realistisch en optimistisch

Nadat hij meer dan een uur behendig de belangrijkste Europese paden bewandelt, is het publiek nog benieuwd hoe Lammert de toekomst ziet. Wat dat aangaat is hij zowel realistisch als optimistisch. Realistisch in de zin dat Europa of de eurozone uiteen laten vallen volgens hem duurder is dan ermee doorgaan. Optimistisch als het gaat om de nabije toekomst. Over vijf jaar bezit elk euroland een bepaalde vorm van begrotingsdiscipline die een herhaling van ‘Griekenland’ moet voorkomen. En verder moeten we maar denken dat crises in het verleden het proces van Europese eenwording juist steeds een duw in de rug hebben gegeven.

Dr. **Pim Huijnen** studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Groningen. Hij promoveerde op ‘De belofte van vitamines: voedingsonderzoek tussen universiteit, industrie en overheid 1918-1945’

aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2004 is hij redacteur bij Duitslandweb.nl en sinds 2012 is hij als onderzoeker betrokken bij het NWO/CLARIN Biland-project 'Heredity, genetics and eugenics in Germany and the Netherlands', 1863-1945.

Dit artikel verscheen op 31 oktober 2011 in het dossier 'Duitsland in Europa' op Duitslandweb.nl ter gelegenheid van de bijeenkomst met Dr. Norbert Lammert op 28 oktober 2011 in de residentie van de Duitse ambassadeur te Den Haag. Hij ging in gesprek met Prof. dr. Paul Schnabel, directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) over de actuele ontwikkelingen in Europa.

Katharina Garvert-Huijnen

Nederland moet niet blind bij Duitsland aanhaken

Duits Europabeleid is niet zonder meer gunstig voor Nederland

Wat is beter: meer of minder Europa? De vraag is praktisch zo oud als het Europese integratieproces zelf. Door de financiële crisis is ze opnieuw actueel geworden. Duitsland speelt een centrale rol in dit debat. Maar zijn positie wordt niet altijd goed op waarde geschat. Het Duitsland van nu is niet hetzelfde als dat van twintig jaar geleden.

Het gaat om een echte richtingenstrijd. Is het ontstaan en doorzetten van de financiële crisis in Europa het gevolg van teveel of juist te weinig Europese samenwerking? Nu volop wordt nagedacht hoe we een crisis in de toekomst kunnen voorkomen, lopen de antwoorden op deze vraag duidelijk uiteen.

De Duitse minister van Buitenlandse Zaken Guido Westerwelle (FDP) pleit waar hij maar kan voor sterkere Europese samenwerking. Samen met zijn landgenoot, de Europese Commissaris voor Energie Günther Oettinger (CDU), schreef hij in april een opiniestuk dat in zowel de *Stuttgarter Zeitung* verscheen als in *NRC Handelsblad* en *The Independent*. 'In Europa moeten we nóg meer samen doen', luidde de titel en de strekking van het verhaal.

Januskop

De meeste politieke partijen in Duitsland delen deze visie, evenals bondskanselier Merkel (CDU). De crisis heeft de noodzaak bewezen van een politieke Europese Unie die de economische samenwerking in goede banen leidt – inclusief een nieuwe Europese grondwet dus. Buiten Duitsland wordt juist nog al eens gewezen op de Duitse Januskop in Europa: pleiten voor meer Europese samenwerking, maar de zaken net zo makkelijk buiten Europa om bekokstoven als dit het eigen voordeel dient.

Die dubbelzinnigheid valt historisch te verklaren, aldus Ton Nijhuis, directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam, in de *Inter-*

nationale Spectator van maart 2012. Vanwege de erfenis van de Tweede Wereldoorlog is het land gewoon zich in Europa veel bescheidener op te stellen dan zijn positie rechtvaardigt. Die houding brokkelt in de huidige crisis af, omdat Duitsland als grootste economie van Europa het meeste te verliezen heeft.

Achterhaald

Clingendael-onderzoeker Alfred Pijpers verwelkomt die hernieuwde Duitse zelfverzekerdheid, blijkens zijn opiniestuk 'Sterke staten moeten Europa gaan leiden' in *de Volkskrant* van 19 april. Volgens hem zou Nederland hetzelfde moeten doen. Pijpers noemt een sterkere federalisering van Europa "achterhaald" en ziet veel meer in een krachtig Europees leiderschap van sterke landen als Duitsland:

"Voor Den Haag is het dus helemaal niet zo aantrekkelijk om in Brussel macht te delen met landen die het in democratisch en bestuurlijk opzicht slechter doen dan wijzelf. Zolang het gaat over handel of de samenstelling van chocoladerepen is dat niet onoverkomelijk. Maar dat ligt natuurlijk anders wanneer in een echte politieke unie democratisch zwakkere lidstaten in meerderheid de dienst gaan uitmaken inzake belastingen, begrotingen of pensioenen."

Positieve inschatting

Pijpers positieve inschatting ten opzichte van Duitsland baseert hij op zijn observatie dat dit land "tijdens de financiële crisis heeft laten zien dat zijn economische en politieke overwicht in Europa gunstig kan uitpakken". Zijn conclusie is dat Duitsland zijn krachten moet bundelen met de "best gekwalificeerde Europese staten" (waaronder uiteraard ook Nederland) en ook toekomstig de lakens in Brussel moet blijven uitdelen.

Om dit effectief te kunnen doen is het volgens hem nodig de heersende Europese krachtsverhoudingen te accepteren en de staatkundige vormgeving van Europa daaraan aan te passen door de positie van de Europese Raad, dus het overleg van de nationale regeringsleiders, te versterken. Bijgevolg zal de positie van de federale instituties, het Europees Parlement en de Commissie voorop, verzwakken.

Tekortkomingen

Dit is kortom de aloude discussie in een notendop of een intergouvernementele of een supranationale samenwerking beter is voor

Europa. Het uitbreken van de financiële crisis heeft ons nog eens met de neus op de tekortkomingen van de bestaande Europese afspraken en verdragen gedrukt. Daarom lijkt me het buitengewoon verstandig dat dit debat nu weer oplaait.

Maar Pijpers bijdrage aan die discussie, de sterkste staten moeten Europa leiden, leidt volgens mij niet tot een voor Nederland gunstig resultaat. Hij zegt in feite: Nederland vaart er het beste bij als het kan aanhaken bij de sterke Duitsers, want zij hebben dezelfde belangen en Duitsland heeft een historische verantwoordelijkheid voor het Europese project. Zo volop in te zetten op de aanhoudende Duitse genegenheid voor Europa, getuigt van kortzichtigheid.

Commitment

Ik ga volledig mee in Pijpers betoog dat Duitsland zijn lessen uit zijn oorlogsverleden heeft geleerd en al decennialang meer Europees commitment vertoont dan veel andere lidstaten van de Europese Unie. Maar de verwachting dat de koers van het Duitse Europabeleid automatisch parallel loopt met die van Nederland, is veel meer gebaseerd op een momentopname dan dat zij stoelt op lessen uit het verleden of een blik op de toekomst.

Die lessen blijken in elk geval niet uit mijn eigen onderzoek naar de geschiedenis van de Duits-Nederlandse betrekkingen in Europa. Met blik op de toekomst heeft Nijhuis er in de *Internationale Spectator* óók op gewezen dat de uitgangspunten die het Duitse buitenlandse beleid in het verleden kenmerkten, te weten multilateralisme, Europa en transatlantische samenwerking, in “toenemende mate hun vanzelfsprekendheid verliezen”.

Speelbal

Niet alleen de internationale omgeving waarin Duitsland zich bevindt is sinds de val van de Muur sterk veranderd, ook is de Europese politiek steeds meer de “speelbal van de binnenlandse verhoudingen” geworden. Ook in Duitsland is Europabeleid vandaag dus in eerste instantie *Interessenpolitik*, die sterk afhankelijk is van de politieke verhoudingen in Berlijn.

Pijpers haalt in zijn opiniestuk de Franse Europaexpert Ulrike Guérot aan. Dat is opvallend, want zij gaat juist in deze gedachtegang mee. Sterker, ze doet er nog een schepje bovenop door erop te wijzen

dat Duitsland, twintig jaar na de hereniging, assertiever, nationalistischer en van binnen tegelijkertijd politiek instabieler is geworden.

Een systeem van checks and balances, een kader van duidelijke democratische regels die voor iedere lidstaat gelden, het intomen van het overwicht van de grotere staten door een federale organisatie lijkt me voor een relatief klein land als Nederland daarom een veel betere keuze. Zoals de Oostenrijks-Britse filosoof Karl Popper treffend schreef: “Ohne Schutz durch das Gesetz muss die Freiheit zu einer Tyrannei der Starken über die Schwachen führen.”

Katharina Garvert-Huijnen studeerde geschiedenis en Engelse literatuur aan de Universiteit Münster (Duitsland). Zij promoveert bij het Duitsland Instituut en het Instituut voor Culture and History van de Universiteit van Amsterdam op het onderwerp ‘European Partners? The Federal Republic of Germany and the Netherlands: Two Founding Fathers and their Ideas on European Integration 1945-1973’.

Dit artikel verscheen op 16 mei 2012 in het dossier ‘Duitsland in Europa’ op Duitslandweb.nl.

Mathieu Segers

Het ijskoude pokerspel van Merkozy

Een analyse van de Frans-Duitse tandem tijdens de eurocrisis

In de huidige fase van de eurocrisis komen de echte pokeraars bovendrijven. ‘Merkozy’ pokert zo koelbloedig, dat de markten inmiddels achter de politiek aanlopen, in plaats van andersom.

Het Frans-Duitse partnerschap gaat terug op de vaak belachelijk gemaakte strandwandeling van Merkel en Sarkozy in Deauville vorig jaar herfst. De Frans-Duitse deal van destijds: Merkel zou Frankrijk en de euro nooit opgeven in de oploeiende strijd met de mondiale markten en in ruil daarvoor ging Sarkozy akkoord met de Duitse eis tot verdragsherziening. Daarmee werden de kortetermijnbelangen van Frankrijk – Duitse redding van de euro en de Franse banken – en de middellange termijn belangen van Duitsland – herstel van de weeffout in de Europese Monetaire Unie door budgetdiscipline in eurolidstaten verdragrechtelijk afdwingbaar te maken – aan elkaar gesmeed.

Het is een zoveelste variant op de naoorlogse oefening van Europese verzoening. Daarin draait het uiteindelijk altijd om een versmelting van ‘het verdriet van Frankrijk’ met ‘het verdriet van Duitsland’. Het Franse verdriet betreft het onvermijdelijke machtsverval van Frankrijk sinds Napoleon. Het Duitse verdriet is de historische verantwoordelijkheid voor wereldoorlog en Holocaust, die oud-bondskanselier Schmidt er tijdens de SPD-partijdag in december nog eens op indrukwekkende wijze inwreef bij zijn landgenoten. Maar waar gaat het nu precies om in de jongste oefening in Frans-Duitse verzoening?

De Gaulle

Door de omstandigheden gedwongen erkent Merkozy nu al twee jaar lang dat Europa zich in de gevaarlijke situatie bevindt, waar de Franse president De Gaulle ooit voor waarschuwde. De Gaulle wordt vaak herinnerd als een harde euroscepticus. Dat is onterecht. Hij was pro-Europees, omdat dat nu eenmaal realistisch was. Waar de generaal wel allergisch voor was, was dat het integratieproces nauwelijks onder controle kon worden gehouden door de lidstaten, omdat het

werd aangedreven door anonieme technocratisch-juridische mechanismes en niet door interstatelijke politiek. Deze oncontroleerbaarheid was zeer gevaarlijk, want wat veel te weinigen zich volgens De Gaulle afvroegen was wie de bestuurder was van 'ce machin', 'dit ding'. Deze vraag wegwuiven was Europa op het spel zetten. Maar wat deed Europa? Het liet de stuurmanspositie willens en wetens vacant! In zijn tijd waarschuwde De Gaulle dat de Amerikanen in het geniep die plek al hadden bezet. Bondskanselier Adenauer kon een heel eind meegaan in die analyse.

Dat de Amerikanen 'Europa' kapen is vandaag niet aan de orde, maar de analyse van De Gaulle snijdt in een ander opzicht wel hout: in de schulden crisis ontwaakt de EU uit de droom van de controle. Europa moet erkennen dat zij het eigen stuur via voortschrijdende financieel-economische interdependentie in doorslaggevende mate uit handen heeft gegeven aan marktkrachten. De afgelopen maanden is bovendien gebleken dat ze dat stuur niet kan teruggeisen door gebreken in de bestaande instituties. Voor Merkozy is dit al bijna twee jaar helder.

IMF

Het volgende is daarom al ruim anderhalf jaar de planning in Parijs en Berlijn: (1) innigere Frans-Duitse eenheid in de EU en vandaar uit gezamenlijk ambitieus optreden in de urgente financieel-economische vraagstukken van mondiale proporties (eventueel via een toekomstige Frans-Duitse of Europese zetel in het IMF); (2) hervorming van het IMF om de opkomende economieën en hun kapitaal te committeren en (3) mondiale regulering van financiële markten. Voor dat laatste is Amerikaans engagement onmisbaar – zie daar de onlosmakelijke verbondenheid van de oplossing van de eurocrisis met het G-20 voorzitterschap van Frankrijk dat deze maand ook zijn finale zal beleven. Merkozy boekt voorlopig nog steeds vooruitgang op alle drie de punten.

Bovendien: via de band van de mondiale extrapolatie zal de eurocrisis op een zeker moment weer ineenschrompelen tot de ware proporties: een relatief klein probleem in vergelijking tot de problemen van andere grote mogendheden in de wereldeconomie. Via de G20 kan het hervormde IMF vervolgens de hefboom worden voor de Duits-Franse – en daarmee ook de Europese – macht in de wereld en op de

markt. Dat is de (klassieke) Frans(-Duitse) hoop, omdat zo het Europese verval eens te meer gestuit kan worden.

Verdragen zijn als rozen

Maar, zoals al maanden blijkt, gaat dit allemaal niet zonder pijn. De eurolidstaten – en later ook de overige EU-leden – zullen zichzelf namelijk onherroepelijk een poot moeten afbijten om te overleven en de fragiele hoop op een oplossing van de crisis enigszins geloofwaardig te houden. Met andere woorden: nationale beleidsautonomie moet worden overgedragen aan de fiscale unie, die dezer dagen in de steigers wordt gezet. Bovendien: de naoorlogse geschiedenis van het integratieproces leert dat alleen zo voorkomen kan worden dat een ander inzicht van De Gaulle werkelijkheid wordt. In 1963 verzuchtte de generaal: 'Verdragen zijn als rozen en jonge meisjes, hun schoonheid duurt maar even'. Zonder borging in bovenstatelijke instituties, zoals de Europese Commissie, zijn verdragen niet opgewassen tegen de grillen van de geschiedenis. Of die grillen nu door fanatieke nationalistes of hysterische markten gedomineerd worden.

Op een dieper niveau voert Merkozy dus vooral een verbeterde strijd om terrein terug te winnen op de markten. Merkels pokerspel blijft ijskoud onder alle marktopwinding en de vele eurodoemscenario's, die vooral via de Angelsaksische media gespind worden. Sarkozy is al jaren glashelder over zijn 'étatistische' tegenaanval op het doorgeschooten neoliberalisme. Merkel en Sarkozy trekken zo, ieder op hun geheel eigen wijze, aan hetzelfde eind van het touw, terwijl eurocommissaris Barnier al sinds zijn historische benoeming in 2009 (de eerste Fransman op Interne Markt) het alledaagse gevecht voert omwille van meer regulering van de financiële markten.

Brits isolement

De door Merkozy gecoördineerde tegenaanval op de markten is belangrijk en in vele opzichten noodzakelijk, maar er schuilt ook een groot gevaar in: het gevaar van de wig in de interne markt. Immers: veel van de benodigde afspraken (verdragswijziging) en regulering gaat direct ten koste van de belangen van de Londense City. Geen wonder dus dat de Britten nu keihard op de rem trappen. Het is spelen met vuur om in deze situatie de markten en Groot-Brittannië, als *leading outsider*, verder in elkaars armen te drijven. Het is des te onverstandiger, omdat Brits en Amerikaans engagement onmisbaar

is voor het mondiale draagvlak, voor meer en betere regulering van de financiële markten en de duurzame euroredding. Dat kan gemakkelijk verspeeld worden door splijtende blokvorming binnen de EU. De *Schadenfreude* over het Britse isolement waartoe Sarkozy zich heeft laten verleiden, is misplaatste hubris en kan ook Merkozy op termijn onder splijtende druk zetten, omdat de Duitse politiek net zoals de Nederlandse van oudsher een krachtige pro-Britse stroming kent als het gaat om vraagstukken van Europese integratie.

Dr. **Mathieu Segers** is verbonden aan de Universiteit Utrecht als universitair docent bij het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis. Hij is de bezorger van de Europese dagboeken van Max Kohnstamm, waarvan onlangs het tweede deel verscheen onder de titel *Diep Spel* (Amsterdam 2011: Boom).

Dit artikel verscheen op 12 januari 2012 in het dossier 'Duitsland in Europa' op Duitslandweb.nl.

Hiphop-scholierendag 'Freiheit'

Hiphop-scholierendag

Freiheit für Frauen

Die Hoodies (winnaar beste rap)

Roland Holstcollege, Hilversum (Damia La Housse, Amber Heijman, Emy Bos, Nadine Mol, Brittany Fer (havo/vwo 3))

Dies ist für die Frauen die nicht frei sind!

Männer fühlen sich beträchtlich
Aber Frauen sind genauso wichtig
Wir sehen das
Wir fühlen das
Wir machen das
Freiheit für uns!

Ich fange an mit etwas schockierendem
Es ist nicht so detailliert
Vergewaltigung, es ist terrorisierend
Mann, ein Mädchen hat keine andere Wahl
(Komm schon) Komm schon, sie genießen von ihr
Du verletzt ihren Freund, dann lässt du sie allein
Vergewaltigung, sie müssen aufhören! Mann, wir wollen Freiheit!
(Jetzt)

(Heiraten) Heiraten,
Wir können nicht sagen. Die Männer geben alles.
Wo ist unsere Wahl? (Wählen!)

Wir können unsere Meinungen nicht ausdrücken
und bleiben im Hintergrund (Nein!)

Unser Vater sagte: Du gehst ihn heiraten. Ich möchte oder nicht.
(Scham)

Es ist nicht lustig, wie wir behandelt werden.
Wir wollen Freiheit (Jetzt)

Männer fühlen sich beträchtlich

Aber Frauen sind genauso wichtig
Wir sehen das
Wir fühlen das
Wir machen das
Freiheit für uns!

Männer fühlen sich beträchtlich
Aber Frauen sind genauso wichtig
Wir sehen das
Wir fühlen das
Wir machen das
Freiheit für uns!

(Nicht tun) Nicht tun
(Nein nein) Nein nein
Das sagt Papa, ja Papa
Keine Absätze, kein Make-up, keine Partei, keine Liebe (Nein)
Väter sind zu streng, wir können nichts, Papa hat Angst dass es
schief geht
Keine Freiheit!
Lasst dich uns aufwachsen! Wir wollen Freiheit! (Jetzt)

Und wir gehen wieder
Frauen haben keine Freiheit wegen ihrem Glauben
(Glauben) Sie tragen Burkas und sollen nichts, und dass ist nicht so
toll
Dass entscheiden wir selbst!
Und ich möchte Frau sein, ich möchte meinen Glauben wählen
(Komm schon) Ja Leute, ich will mein Gesicht (zeigen)
Ja, wir wollen Freiheit! (Jetzt)

Männer fühlen sich beträchtlich
Aber Frauen sind genauso wichtig
Wir sehen das
Wir fühlen das
Wir machen das
Freiheit für uns!

Männer fühlen sich beträchtlich
 Aber Frauen sind genauso wichtig
 Wir sehen das
 Wir fühlen das
 Wir machen das
 Freiheit für uns!
 Dies ist für die Frauen die nicht frei sind!
 Ok! Glaub mir, Frauen sind genauso wichtig!
 (Freiheit, Freiheit, Freiheit)
 Wir wollen nicht zu Hause arbeiten.
 Ok!(Freiheit, Freiheit)
 Wir wollen zu College gehen,
 und dann wollen wir arbeiten.
 (Freiheit, Freiheit)
 Freiheit für Frauen ist wichtig! Weil wir sind auch wichtig!

Männer fühlen sich beträchtlich
 Aber Frauen sind genauso wichtig
 Wir sehen das
 Wir fühlen das
 Wir machen das
 Freiheit für uns!

Männer fühlen sich beträchtlich
 Aber Frauen sind genauso wichtig
 Wir sehen das
 Wir fühlen das
 Wir machen das
 Freiheit für uns!

WebQuest 'Vrijheid in Europa'

Het Duitsland Instituut heeft met de WebQuest ‘Vrijheid in Europa’ de Europese Comeniusprijs voor bijzondere multimediaprojecten gewonnen.

WebQuest ‘Vrijheid in Europa’

Aan de hand van het levensverhaal van de fictieve Duitse familie Maier lopen de leerlingen door de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw. De leerlingen volgen de familie vanaf 1918, dus na de Eerste Wereldoorlog tot aan de val van de Berlijnse Muur in 1989. Tegen de achtergrond van de opkomst van het nationaal-socialisme, de Tweede Wereldoorlog, de deling van Duitsland en uiteindelijk de hereniging volgen we de familie door de 20^e eeuw heen aan de hand van gebeurtenissen die Europa bepaald hebben en uiteindelijk geleid hebben tot de vrijheid die we nu kennen.

Doelgroep

Het materiaal is gemaakt voor de vakken geschiedenis, Duits en maatschappijleer en probeert zoveel mogelijk aan te sluiten bij de interesse en beleavingswereld van leerlingen in de derde klas. De WebQuest is onder meer gebaseerd op de leertheorieën van de meervoudige intelligenties, door gebruik te maken van zoveel mogelijk verschillende bronnen en opdrachten. Uiteraard is deze WebQuest ook te gebruiken door leerlingen van leerjaar 4 of 5. Daar lijkt ons het materiaal voldoende uitdagend voor. Het materiaal kan daarnaast ook worden ingezet in projecten, bijvoorbeeld in het kader van Europese en Internationale Oriëntatie (EIO).

Opbouw en opdrachten

De WebQuest is opgedeeld in acht tijdvakken. Elk tijdvak is een hoofdstuk met opdrachten over dit tijdvak en verloopt volgens een vaste opzet. In elk hoofdstuk wordt de familie Maier geïntroduceerd. Vervolgens zijn er zes opdrachten die bestaan uit kennis-en analysevragen

en portfolio-opdrachten. In de kennis- en analysevragen moeten de leerlingen met behulp van bijgevoegde bronnen antwoorden zoeken. De portfolio-opdrachten bestaan uit creatieve- en groepsopdrachten waardoor de leerlingen zich verder verdiepen en inleven in het thema. Alle opdrachten worden ingeleid door een nieuw verhaal uit het leven van de familie Maier.

De Republiek van Weimar, 1918-1933

Dit verhaal speelt zich af in Duitsland in de twintigste eeuw. Het is het verhaal van de familie Maier. Franz Maier woont in Dresden, een stad in het oosten van Duitsland. Martha Engel zit bij hem in de klas. Hij vindt haar erg aardig. In 1914 breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Dat vindt iedereen op school erg spannend. In de klas hangt een kaart met vlaggetjes om de opmars van de Duitsers bij te houden. Franz is net 16 jaar. Het is zijn laatste schooljaar.

In 1916 moet Franz in dienst. De dag voor hij naar het front vertrekt, verloven Franz en Martha zich. Er breekt een angstige tijd aan. Iedere dag komen er berichten over jongens die gesneuveld zijn. Duitsland verliest de oorlog, maar Franz weet te overleven. Hij keert

in november 1918 terug in Dresden. Martha kan zich nog goed herinneren hoe blij ze was toen ze haar vriend in zijn uniform de trein uit zag stappen. Ze trouwen twee maanden later.

Al snel merkt Martha dat de Franz die uit de oorlog is teruggekommen niet dezelfde persoon is van wie ze in 1916 afscheid nam. Hij is stiller, minder vrolijk en wordt snel boos. Dat had hij vroeger nooit. Als Franz in juni 1919 in de krant leest wat er op de onderhandelings-tafel in Versailles besloten is, schreeuwt hij: “Dit is geen vredesverdrag! Duitsland is verraden!” Franz voelt zich niet meer thuis in het Duitsland van na de oorlog: een Duitsland zonder keizer, want die was in november 1918 verjaagd; een Duitsland van verliezers. Hij vindt de nieuwe republiek, de republiek van Weimar, maar niks.

Het Derde Rijk, 1933-1938

Wat eraan vooraf ging

We volgen het verhaal van de familie Maier in Dresden. Franz, die gevochten heeft tijdens de Eerste Wereldoorlog, zijn vrouw Martha en hun twee zonen Johannes en Mattias. De familie beleeft zware en onrustige tijden. Duitsland is hard getroffen door de nasleep van de

Eerste Wereldoorlog en de economische crisis. In 1933 weet Adolf Hitler aan de macht te komen, wat Franz goed nieuws vindt. Hij is namelijk een aanhanger van de partij van Hitler, de NSDAP.

De eerste maanden nadat Adolf Hitler rijkskanselier geworden is, is het nog onrustig in Duitsland. Op straat vecht de SA, de orde-dienst van de nationaal-socialisten, nog steeds tegen de communis-ten. Vader Franz is er altijd bij. In februari wordt het spannend als bekend wordt dat de Rijksdag in Berlijn in brand is gestoken door een communist uit Nederland: "Zie je wel dat die communisten willen dat Duitsland ten onder gaat?" bliest Franz tegen Martha. "Geluk-kig worden ze nu keihard aangepakt, Hitler laat dit niet op zich zitten, wacht maar af."

Franz krijgt gelijk. Veel communisten worden opgesloten en een maand na de brand, op 23 maart 1933, neemt het Duitse parlement een wet aan die Hitler en de zijnen alle macht in handen geeft: de machtigingswet. Al snel zijn alle politieke partijen verboden. Op straat wordt niet meer gevochten tussen verschillende partijen, omdat de nationaal-socialisten nu alles bepalen.

De Tweede Wereldoorlog, 1939-1945

Wat eraan vooraf ging

We volgen het verhaal van de familie Maier na de Eerste Wereldoorlog in Dresden, Duitsland. Vader Franz, een veteraan uit de Eerste Wereldoorlog, moeder Martha en hun twee zoons Johannes en Mattias beleven zware en onrustige tijden. Duitsland is hard getroffen door de economische crisis en de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. In 1933 komt Adolf Hitler aan de macht. Franz vindt dat goed nieuws, hij is namelijk lid van de NSDAP, de partij van Hitler. Hitler maakt Duitsland weer een machtig land, maar de democratie wordt afgeschaft en communisten en Joden worden vervolgd. Benjamin, de beste vriend van Johannes, die Joods is, vlucht net als veel andere Joden naar Nederland.

Het is 1 september 1939. De familie Maier luistert al de hele dag naar de radio. Duitsland is Polen binnengevallen. Duitsland is weer in oorlog. Niet alleen met Polen, zo wordt al dezelfde dag duidelijk, maar ook met Engeland en Frankrijk. Franz is tevreden: “Dan kunnen we nu eindelijk de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog wreken,” zegt hij tegen Martha. Die reageert niet. Ook Johannes zegt niets. Hij is bang. Hij wil niet vechten. Hoe anders is het voor zijn grote, sterke broer. Die kan niet wachten om mee te doen. “Maar dan niet gewoon

als soldaat natuurlijk”, zegt hij tegen iedereen die het horen wil. “Ik wil bij de inlichtingendienst.”

Stunde Null, 1945-1949

Wat eraan vooraf ging

We volgen de familie Maier door de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw. Vader Franz, moeder Martha en hun twee zoons Johannes en Mattias maken in de jaren dertig in hun woonplaats Dresden de opkomst van het nationaalsocialisme mee. In de Tweede Wereldoorlog valt de familie uit elkaar. Mattias is net als zijn vader een overtuigd aanhanger van Hitler. Hij gaat voor de Sicherheitsdienst werken en komt in Nederland terecht. Johannes moet als soldaat naar het Oostfront waar hij gewond raakt. Na zijn herstel wordt hij in Dresden opgepakt voor het in het bezit hebben van een communistisch pamflet en naar het concentratiekamp Dachau gestuurd. Daar wordt hij door de Amerikanen in 1945 bevrijd.

Johannes is meer dood dan levend. Het kost hem veel tijd om aan te sterken. Maar in september 1945 is hij sterk genoeg om naar zijn geboortestad terug te keren. Hij heeft een konvoi gevonden

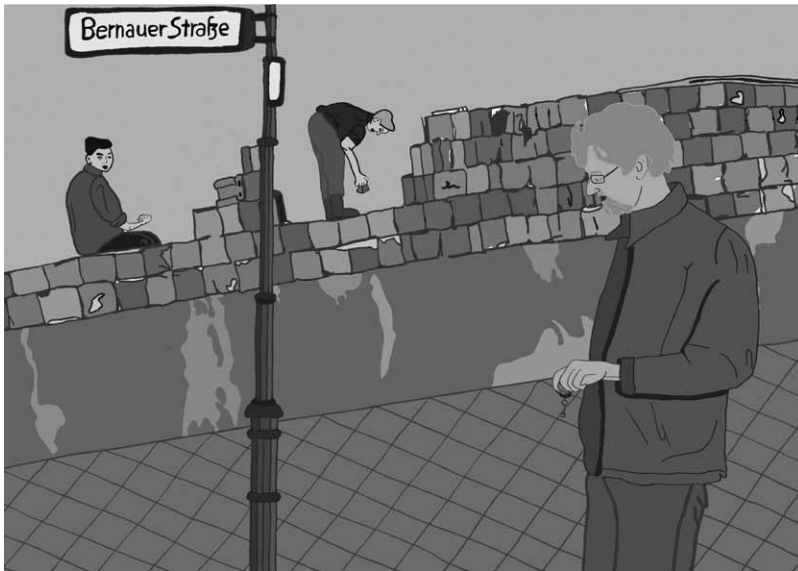
van Amerikaanse soldaten die hem willen meenemen. Hij gaat naar huis, naar Dresden!

De Amerikaanse soldaten waarschuwen hem: “Dresden is zwaar gebombardeerd in februari.” Johannes is dus voorbereid. Maar wat hij ziet als hij de stad binnenrijdt, overtreft zijn somberste verwachtingen. Dresden is een grote berg van puin en stof. Zijn prachtige stad aan de Elbe is compleet verwoest. Hij herkent niets meer. Hij vindt zijn moeder in een uitgebrande woning met zwartgeblakerde muren zonder ramen. Ze huilt als ze haar zoon in haar armen sluit. Johannes ziet dat ze blij en verdrietig tegelijk is. Ze vertelt over het bombardement. “Het was de hel. Alles brandde. Dagen lang. Je vader... Hij was in de kelder. Na de eerste ronde ging hij naar buiten. Gewonden helpen. Toen kwamen ze voor de tweede ronde. Ze hebben hem niet teruggevonden.”

“En Mattias, moeder? Waar is Mattias?” vraagt Johannes. “Ik heb één brief gekregen”, zegt zijn moeder. “De Amerikanen hebben hem opgepakt, net over de grens in Duitsland. Hij schreef dat hij verwachtte snel vrij te komen. Maar het is alweer een tijd geleden.” “Je hebt in ieder geval één zoon terug, moedertje. En ik blijf bij je,” belooft Johannes aan Martha. Ze zitten zwijgend bij elkaar.

De volgende jaren zijn niet makkelijk voor Johannes en zijn moeder Martha. Het kapot geschoten Duitsland heeft voor de tweede keer in dertig jaar een grote oorlog verloren. Het land is bezet en verdeeld onder de overwinnaars. Martha is haar echtgenoot kwijt en Johannes zijn vader. Gelukkig hebben Johannes en zijn moeder elkaar. Van Mattias hebben ze nog steeds niets gehoord. Ze weten dat de Amerikanen en Russen oud-nazi's willen straffen voor hun daden. Ze zijn bang dat Mattias ook terecht zal worden in Neurenberg. Martha kan het niet geloven. Ze kan zich niet voorstellen dat haar zoon Mattias een oorlogsmisdadiger zou kunnen zijn.

Leven in de DDR, 1949-1961

Wat eraan vooraf ging

We volgen de familie Maier door de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog is Johannes weer herenigd met zijn moeder Martha in hun geboortestad Dresden. Vader Franz heeft het bombardement van Dresden niet overleefd. In 1949 valt Duitsland uiteen: in de kapitalistische, democratische Bondsrepubliek en de communistische DDR. Johannes Maier woont in Oost-Berlijn, is lid van de communistische partij de SED en werkt voor de partijkrant *Neues Deutschland*. Johannes' tweelingbroer Mattias woont in West-Duitsland. De broers hebben zelden contact met elkaar. In dit hoofdstuk volgen we het leven van Johannes in de DDR.

Het is 7 november, 1949. Johannes heeft zijn beste kleren aan. *Neues Deutschland*, de krant waar hij werkt, heeft hem naar de herdenking gestuurd van de Russische Revolutie van 1917 in de Staatsoper, midden in Oost-Berlijn. Hoogtepunt van de avond is de uitvoering van het gloednieuwe volkslied van de staat waarin Johannes nu woont: de DDR.

“Opgerezen uit ruïnes,” zo begint het volkslied van het nieuwe land waar Johannes nu woont. Hij denkt aan Dresden en krijgt een

brok in zijn keel. Naast hem zit een blonde vrouw, van ongeveer zijn eigen leeftijd. Hij ziet dat zij ook vecht tegen haar tranen. Ze knikken elkaar toe. Na afloop van het concert spreekt Johannes haar aan. Ze heet Franziska. Ze is verpleegster. En ja, ze wil wel een keer een kopje koffie met Johannes drinken. Van het een komt het ander... Twee jaar later trouwen ze.

Johannes maakt snel carrière bij de krant. Zijn bazen zijn tevreden over hem. Altijd benadrukt Johannes in zijn artikelen hoe goed de mensen in de DDR het hebben in vergelijking met de werknemers in het Westen. “In de Volksrepubliek staat de arbeider centraal”, schrijft Johannes. Of: “Het economische vijfjarenplan zet de DDR weer op de kaart!” Soms twijfelt hij een beetje. Klopt het wel wat hij schrijft? Ondanks dat de arbeiders heel hard werken blijven de schappen in de winkels leeg. Johannes vecht tegen die twijfel. Op zulke momenten denkt hij aan de dappere communisten tijdens de oorlog. Ik blijf hun idealen trouw, denkt hij.

Leven in de Bondsrepubliek, 1961-1972

Wat eraan vooraf ging

We volgen de familie Maier door de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw. Johannes en Mattias Maier zijn tweelingbroers. Zij groeien voor de oorlog op in Dresden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kiezen ze allebei een andere kant: Mattias is een overtuigd aanhanger van het nationaalsocialisme. Johannes moet daar niets van weten. In 1949 wordt Duitsland officieel in twee landen verdeeld, de Bondsrepubliek onder toezicht van de Verenigde Staten en de communistische DDR onder toezicht van de Sovjet-Unie. Johannes Maier woont in Oost-Berlijn en is lid van de communistische partij, de SED. Johannes tweelingbroer Mattias woont in West-Duitsland, waar hij een goede baan heeft. De broers hebben zelden contact met elkaar. In dit hoofdstuk volgen we het leven van Mattias in de Bondsrepubliek.

Iedere ochtend als ze wakker worden, luisteren Mattias en Beate Maier naar de radio. Dat doen ze al zo lang ze samen zijn en dat is al meer dan vijftien jaar. Op 13 augustus 1961 schrikken ze heel erg als ze om zeven uur 's ochtends het nieuws horen: de Oost-Duitsers hebben in één nacht de grens tussen Oost- en West-Berlijn hermetisch afgesloten met prikkeldraad en beton. Mattias denkt meteen

aan zijn tweelingbroer Johannes. Ook al hebben ze elkaar al 20 jaar niet gezien, toch vindt hij het verschrikkelijk dat het nu opeens echt onmogelijk is geworden om Johannes op te zoeken. Zijn zoon en dochter hebben het vaak genoeg gevraagd: “Waarom kennen we onze familie in Oost-Duitsland niet?” Het standaardantwoord van Mattias was altijd: “Jullie oom schrijft voor de partijkrant van de DDR. Hij is een échte communist. Ik steun kanselier Adenauer door dik en dun. Dat gaat niet samen.”

Toch had Mattias zich vaak stiekem voorgenomen om naar Dresden of Berlijn af te reizen voor een familiebezoek. Maar hij had het plan steeds uitgesteld. En nu lijkt het te laat. Mattias kleedt zich zwijgend aan. Om kwart voor acht komt zijn chauffeur voorrijden. Hij heeft een drukke dag voor de boeg. “Wacht maar niet op mij,” zegt hij tegen zijn vrouw. “Het wordt weer laat.” Beate knikt. Mattias heeft een hoge positie bij BASF, een groot chemisch bedrijf. Het is een zware baan en hij is vrijwel altijd aan het werk. Ze is er aan gewend.

Veranderingen in het Oosten, 1972-1988

Wat eraan vooraf ging

We volgen de familie Maier door de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw. Johannes en Mattias Maier zijn tweelingbroers. Zij groeien voor de oorlog op in Dresden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kiezen ze allebei een andere kant: Mattias is een overtuigd aanhanger van het nationaal-socialisme. Johannes moet daar niets van weten. Na de deling van Duitsland in 1949 raken ze definitief gescheiden van elkaar. Mattias, die een hoge baan bij een chemisch bedrijf in het Ruhrgebied krijgt, woont in West-Duitsland. Johannes woont in de DDR, in Oost-Duitsland. Johannes is aanvankelijk een overtuigd communist. Maar hij raakt teleurgesteld in het communistische systeem. De broers hebben jarenlang amper contact gehad, maar de laatste jaren zijn er voorzichtige toenaderingspogingen.

“Franziska, bel de kinderen.” De stem van Johannes galmt vrolijk door het trappenhuis. “Ongelooflijk maar waar: een pakketje van Mattias.” Hij zet een kartonnen doos op de keukentafel. Die avond zijn ze allemaal bij elkaar, om met de hele familie het pakket van oom Mattias uit West-Duitsland open te maken. De familie Maier past niet

meer aan de eettafel. Maar met een bord op schoot in de woonkamer van het flatje van Johannes en Franziska gaat het best.

Zoon Friedrich kijkt met vertedering naar zijn ouders: allebei de 60 gepasseerd, maar zó lief tegen elkaar alsof ze elkaar gisteren ontmoet hebben. Hij hoopt zo ook oud te worden. Hij heeft nu zelf een gezin: een zoon en een dochtertje. Zijn zus Maria verwacht binnenkort haar eerste kind. Friedrichs blik kruist die van zijn moeder. Hoewel ze glimlacht, weet Friedrich dat ze aan Uwe denkt, hun andere broer, die er niet meer is. Uwe woont niet meer in de DDR. Hij is vier jaar geleden naar de Bondsrepubliek gevlucht. De hele familie kijkt ongeduldig naar het pakket. “Misschien zit er wel playmobil in!”

De val van de Berlijnse Muur, 1989

Wat eraan vooraf ging

We volgen de familie Maier door de Duitse geschiedenis van de twintigste eeuw. Johannes en Mattias Maier zijn tweelingbroers. Zij groeien voor de oorlog op in Dresden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kiezen ze allebei een andere kant: Mattias is een overtuigd aanhanger van het nationaalsocialisme. Johannes moet daar niets van

weten. Na de deling van Duitsland in 1949 raken ze gescheiden van elkaar. Mattias, die een hoge functie bij een chemisch bedrijf in het Ruhrgebied krijgt, woont met vrouw en kinderen in West-Duitsland.

Johannes, die ook getrouwd is en kinderen heeft, woont in de DDR, net als hun moeder, Martha. Johannes is aanvankelijk een overtuigd communist, die echter al snel teleurgesteld raakt in het nieuwe systeem. De broers hebben jarenlang amper contact gehad, maar vanaf de jaren zeventig zijn er voorzichtige toenaderingspogingen geweest. Het contact wordt bemoeilijkt, omdat één van de drie kinderen van Johannes, Uwe, naar het Westen is gevlucht. De familie in de DDR wordt nu nauwlettend in de gaten gehouden. Dan breekt het jaar 1989 aan.

Wendepicknick

Het is 22 augustus 1989. Johannes Maier is op bezoek bij zijn moeder, Martha. Het is haar 95e verjaardag. Voor haar leeftijd is ze nog verbazingwekkend fit. Ze zit rechtop in haar stoel bij het raam in haar woning in Dresden. Ze woont nog altijd in haar eigen huis. Iedereen in de flat helpt mee om voor mevrouw Maier te zorgen. Johannes vertelt over wat hij de vorige dag op de West-Duitse tv gezien heeft. Hij moet hard praten want zijn moeder hoort niet meer zo goed. “Er was een picknick op de grens tussen Oostenrijk en Hongarije. Er waren ook mensen uit de DDR, moedertje. En weet je wat er gebeurd is? Sommige mensen zijn gewoon tijdens het feestje naar het Westen gelopen! Zo de grens over. Niemand hield ze tegen. Wil je dat wel geloven moedertje! Niemand hield ze tegen. Misschien gaat het dan toch veranderen! Je kleinkinderen Maria en Friedrich praten ook over niets anders.

“Naar het Westen gelopen? Vanuit Hongarije? En ze konden gewoon doorlopen, zeg je? Het is toch niet te geloven!” Martha is ontzettend verbaasd. “Naar het Westen gelopen? Vanuit Hongarije? En ze konden gewoon doorlopen, zeg je? Het is toch niet te geloven!” Martha weet van niets. Dit komt, omdat Martha niet, zoals de meeste andere mensen in Oost-Duitsland, naar de West-Duitse tv kijken. Dresden ligt in een dal – er is daar geen ontvangst. En in de Oost-Duitse kranten wordt er natuurlijk niet over de picknick geschreven.

